

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
Завідувач кафедри д.і.н., професор
Володимир РОМАНЦОВ
(підпис) (ПБ завідувача кафедри)

« _____ » _____ 20__ р.

**«ПІДПРИЄМНИЦТВО В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого (магістерського)
рівня вищої освіти
освітньо-професійної
програми «Історія»
Корнієнка Олександра
Олександровича

Науковий керівник
Коробка Вадим Миколайович,
к.і.н., доцент

Рецензент
Сальнікова Н.А., к.і.н., доцент
кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін
Донецького юридичного
інституту МВС України

Кваліфікаційна робота захищена з
оцінкою _____
Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 20__ р.

Маріуполь – 2021 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Огляд історіографії	8
1.2. Огляд джерельної бази	12
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРОШАРКУ НА ТЕРИТОРІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ	15
2.1 Витоки підприємництва на території підросійської України напередодні ліберальних реформ	15
2.2 Подальший розвиток торгово-промислового підприємництва у пореформений період	26
2.3 Участь іноземного капіталу в модернізації підприємств	39
РОЗДІЛ 3. УЧАСТЬ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО КАПІТАЛУ У РОЗВИТКУ ОСНОВНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ	48
3.1 Участь підприємців у розвитку харчової промисловості	48
3.2 Участь підприємців у розвитку вугільної та металургійної промисловості	58
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА	69
4.1 Внесок підприємництва у розвиток комерційної освіти в Україні	69
4.2 Меценатська діяльність підприємництва	77
ВИСНОВКИ	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	93

ВСТУП

Підприємницька діяльність нашого народу відіграла велику роль у формуванні традицій господарювання на своїй землі, методів та прийомів розпорядження власними коштами, ведення ділових справ тощо. Не останню роль підприємство відіграло протягом всього XIX століття в економічному, суспільно-політичному і культурному житті України. Український підприємець ввібрав у себе риси модерної людини. Освіченість, мобільність, готовність до нових знань, а також відкритість до співробітництва з іноземними колегами, гарно вплинули на розвиток капіталістичних відносин на території нашої держави, а також стали додатковим поштовхом до ліквідації кріпосницької форми господарства. Нажаль еволюційний розвиток підприємства та товарно-грошових відносин на теренах України перервався у радянський період, однак після здобуття Україною незалежності, у контексті формування нової української господарської еліти, вивчення історії вітчизняного підприємства стає особливо актуальним. Особливо цікаво це питання вивчати у контексті розвитку капіталістичних відносин у післяреформений час Російської імперії другої половини XIX століття.

Актуальність дослідження обумовлюється і тим, що питання, які пов'язані із купецтвом, підприємництвом, а також капіталізмом, на протязі радянського періоду розглядалися не об'єктивно, з позицій марксистсько-ленінської ідеології. Це обумовило антагоністичний погляд на ті історичні процеси, які протікали у другій половині XIX – початку XX століть. А тому перед українськими істориками постає завдання розвіяти тавро та міфи, які тяжіють над підприємцями. Також потрібно подолати радянські кліше та ярлики, такі як: спекулянти, цапки, «буржуї».

Також через негативний вплив російської пропаганди, а також прямих дій російського керівництва в усі часи, Україна понесла великі втрати, а українці пережили такі пертурбації, як ліквідація Запорізької Січі, масове покріпачення українських селян, впровадження колоніальної політики

російським урядом тощо. Звісно, що у ХХ столітті різкі зміни традиційного укладу життя української нації продовжились, а у наш час ми можемо зустрічатися із наслідками негативного російського впливу. А тому російська пропаганда залишила глибокий відбиток не тільки на репутації підприємців, породивши багато стереотипів, через що сучасні неоднозначні сторони українського бізнесу ще більше поглиблюють неправильне ставлення до купців і підприємців, але і нанесла великий удар по українським персоналіям. Намагаючись стерти нашу історію, на передній план завжди виходили суто російські підприємці, а не українські. Тому особливо важливим є неупереджене висвітлення справжніх рис підприємницького класу, висвітлення діяльності українських підприємців, адже Україна має своїх «зірок», які зробили великий внесок у розвиток України. Справжніми «акулами» українського бізнесу у ХІХ – початку ХХ ст. можна назвати родини Терещенків, Ханенків, Симиренків, Харитоненків, Яхненків. Представники цих родин мали всі ознаки модерного суспільства: критичне мислення та гострий розум, мобільністю, готовністю до змін в усіх сферах життя. Про українських діячів треба говорити більше, вириваючи із глибин історії яскраві українські персоналії.

Метою даної роботи є визначення яким чином ліберальні реформи в Російській імперії активізували розвиток капіталістичних відносин, яким чином формувалося торгово-промислове підприємництво у післяреформений період.

Поставлена мета обумовила наступні завдання:

- проаналізувати законодавство Російської імперії напередодні та після проведення ліберальних реформ;
- розглянути формування та розвиток торгово-промислового підприємництва у післяреформений період;
- розглянути вплив іноземного капіталу на модернізацію підприємств;

- проаналізувати стан харчової, вугільної та металургійної промисловості у другій половині XIX – початку XX століття;
- розглянути вплив іноземного капіталу на модернізацію підприємств;
- визначити сфери громадської діяльності українського підприємництва.

Об'єктом дослідження є розвиток капіталістичних відносин в Російській імперії.

Предметом дослідження виступає підприємництво в підросійській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Хронологічні рамки дослідження визначаються другою половиною XIX століття, коли після ліберальних реформ активно почали розвиватися капіталістичні відносини в Україні по початок XX століття, так як через активізацію революційних процесів розвиток бізнесу почав збавляти темпи.

Територіальні рамки дослідження визначаються губерніями України, які входили до складу Російської імперії: Волинською, Катеринославською, Київською, Подільською, Полтавською, Таврійською, Харківською, Херсонською, Чернігівською.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дослідження є наукові принципи пізнання та вивчення суспільних процесів і явищ. Це, насамперед, принцип історизму, який вимагає кожне явище (розвиток підприємництва на теренах України у нашому випадку) розглядати як процес становлення та розвитку з урахуванням конкретно-історичної ситуації, у взаємозв'язку з іншими процесами (політичними, соціальними, економічними). Такий підхід дає змогу прослідкувати розвиток підприємництва не відриваючи його від розвитку капіталістичних відносин, становлення модерного індустріального суспільства, промислового перевороту.

Науковий принцип системності потребує розглядати розвиток підприємництва як певну систему з власними закономірностями та методами, які притаманні підприємницькій справі України, визначити її особливості та соціальний склад. З іншого боку, це дає можливість дослідити весь спектр та динаміку взаємозв'язків між різними соціальними інститутами (селянство, дворянство, робітники, капіталісти та інтелігенція) та суспільно-політичними процесами, які відбувалися у другій половині XIX – початку XX століття. в Україні.

Основними методами наукового пошуку виступають: хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний та кількісний методи.

Ці та інші наукові принципи пізнання допомагають комплексному вивченню причин, характеру та наслідків становлення підприємництва досліджуваного періоду в Україні.

При написанні магістерської роботи було використано документи, які представлені у Повному зібранні законів Російської імперії. Також доклади міністра фінансів С.Ю.Вітте. Також були використані статистичні матеріали. Записки сучасників проведення ліберальних реформ, а також статuti торгівельних товариств та домів, акціонерних товариств та компаній, а також статuti навчальних закладів, лікарень які, за кошти купців, могли функціонувати, чи були побудовані. Також було використано матеріали з періодичного видання «Київська старовина».

Наукова новизна роботи полягає у намаганні поглиблено дослідити проблему підприємництва на теренах підросійської України. Більш об'єктивно освітити постать українського підприємця того часу.

Дану роботу можна використовувати як теоретичний матеріал для підготовки семінарських завдань студентами, а також для полегшення наукового пошуку літератури та джерел з теми, користуючись наведеними посиланнями. Деякі матеріали публікувалися під час проведення конференції: «Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна в світовому

історичному просторі»: «Розвиток підприємництва на землях піл російської України у другій половині ХІХ століття».

Магістерська робота має таку структуру: вступ, 4 розділи, 9 підрозділів, висновки, список джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд історіографії

Історіографію проблеми можна розділи на три великі періоди: дорадянський, радянський, сучасний. Дослідники різних періодів розглядали широкий спектр тем, вивчали різноманітні проблеми, трактували їх опираючись на власні політичні, ідеологічні, світоглядні і теоретико-методологічні позиції.

Так у дорадянській історіографії дослідники акцентували свою увагу на необхідності індустріалізації, повалення кріпосницького ладу, як основного гальма прогресу. Самі праці базувалися на широкому статистичному матеріалі. В них автори намагалися описати різні аспекти життя та промисловості українських губерній. Одним із прикладів такої роботи може виступати дослідження Сергія Андрійовича Подолинського, який у своїй праці «Ремесла і фабрики на Україні» розглядає становище робітничого класу, а також стан промисловості в Україні вже після проведення урядом ліберальних реформ. Автор був соціалістом та марксистом, а тому він приділяв велику увагу проблемі гніту робітників, які працювали майже задарма на цукроварнях, де ще не існувало задовільних умов праці. Також автор у своїй праці підкреслює позитивний вплив машинізації виробництва на прибутки підприємців.

Також дослідники дорадянського періоду намагалися простежити вплив на розвиток підприємництва торгово-промислового законодавства Російської імперії. Так Нісселович Л.Н у своїй роботі «История заводско-фабричного законодательства в Российской империи» висвітлив політику російського уряду до торгово-промислової діяльності підприємців. Однак праця має суб'єктивний характер, так як її написання було обумовлено державним

замовленням. Звісно, що законодавчу діяльність російського уряду автор розглядав лише з позитивної сторони.

Також популярними були описи економічного стану губерній. Автори таких праць самі подорожували державою, вивчаючи різні аспекти розвитку товарно-грошових відносин. Одним з таких дослідників був Ю.Янсон, який видав працю «Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний». В цій праці автор намагається аналізувати стан промисловості у регіоні, наводячи статистичні дані, а також надаючи відомості про специфіку ведення справ у регіоні.

Отже, дослідники дорядянського періоду надавали відомості про різні аспекти розвитку промисловості, застосовуючи матеріали статистики. Головною цінністю їх праць є те, що їх автори були свідками та учасниками описаних ними подій та процесів. А тому їх праці стали основою для подальшого вивчення теми.

У радянський період обов'язковою основою наукової праці стала марксистсько-ленінська ідеологія. Саме партія нав'язувала дослідникам об'єкти та предмети дослідження, а також більш вигідну для неї точку зору на історичні події та процеси. Таким чином коло питань почало звужуватись, особливо це стосувалося розробки суспільно-політичний та економічних питань кінця XIX – початку XX ст. Так, наприклад, у радянській історіографії технічний переворот досліджувався без простеження взаємозалежності з соціальними перетвореннями, що зменшує наукову цінність цих праць. Також у цей час ані купецтво, ані підприємництво окремо майже не розглядається. Пріоритетними об'єктами для дослідження вважалися тільки економічні проблеми та процеси. Підприємців розглядали як частину буржуазії, виходячи з судження про те, що з середини XIX століття розпочався розклад феодальних станів та формувалися класи капіталістичного суспільства. Так, О.П. Оглобін у своєму нарисі про історії українських фабрик розглядав питання боротьби дворянського і купецького підприємництва, розглядаючи їх протистояння як приклад класової боротьби. Також радянські історики вивчали витoki

підприємництва на теренах України, досліджували джерела капіталів підприємців. Так у праці І.М. Бровера «Україна на переломі до промислового капіталізму» розглядаються такі питання, як нагромадження капіталу, перехід поміщицького господарства на капіталістичні рейки, а також процес переходу купецького торговельного капіталу у промисловий. Автор намагається аналізувати статистичні відомості про розвиток і організацію кредитної системи, ярмаркової торгівлі, мануфактурної та фабричної промисловості.

Значний внесок у вивчення підприємництва зробив І.О.Гуржій. У своїх працях історик досліджував соціально-економічний та торговельний розвиток міст України, приділяв велику увагу розвитку товарно-грошових відносин у селянському господарстві; досліджував технічний переворот, в тому числі використання машин під час виробництва. Приділяв велику увагу розклад кріпосницького ладу на теренах України, вивчав питання використання найманої праці на виробництві.

Отже, під час радянського періоду мало звертали увагу на громадську діяльність підприємництва, акцентуючи свою увагу лише на економічній стороні питання. Самі ж праці були пронизані марксистсько-ленінською ідеологією. І лише наприкінці 80-х років ХХ століття почали з'являтися праці, які були присвячені громадській діяльності підприємництва, в тому числі й меценатству.

У сучасній українській історіографії почали досліджувати більш широке коло проблем. На перше місце постало питання розвитку української національної промисловості, яка є відокремленою від Російської імперії та звичних великоросійських губерній. Дослідники звернули свою увагу на витоки української підприємницької діяльності. Почали з'являтися праці присвячені чумацтву, почали звучати імена український підприємців. На початку ХХІ століття почали з'являтися наукові праці про українських підприємців і громадських діячів купецького походження – Терещенків, Харитоненків та інших. Акцент став робитися на громадську діяльність підприємництва, меценатство.

Т.І. Лазанська у своїй монографії «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)» дослідила питання індустріального розвитку України, формування модерного суспільства, проаналізувала соціальні перетворення, а також діяльність нового торгово-промислового класу, а також виділила та дослідила окремих, найбільш впливових представників українського підприємництва.

Такі вчені, як І.В. Довжук, Т.М.Шершун, М.М.Москалюк вивчали питання вугільно-металургійної промисловості, промислову діяльність купецтва, а також загальний розвиток промисловості України.

О.М.Донік розглядав роль дворянського промислового підприємництва України. А О.М.Машкін, Т.С. Водотика висвітлювали участь іноземного капіталу у розвитку промисловості, транспорту, торгівлі.

Також О.М. Доніку належить багато праць стосовно громадської діяльності підприємництва на теренах України. Він розглядав питання благодійності, меценатства, просвітницької діяльності, в тому числі розвитку комерційної освіти. Вивченням благодійності також активно займається О.М.Кудласевич.

Також у наш час активно розвивається становлення товарно-грошових відносин в Україні в період Нової Січі. Такі вчені, як Олійник О., Сухомлин О.Д., Кочергін І.О., Шкіра М.В., Шкіра Л.М., Богатчук С.С., вивчають питання підприємницької та господарської діяльності козацької старшини, козаків, селян. Активно вивчається питання чумацтва, так як цей промисел послужив собою трампліном для багатьох відомих українських підприємців кінця XVIII – початку XIX століття.

Таким чином, у наш час з'явилося багато наукових праць присвячених українському підприємництву та купецтву, а увага дослідників концентрується не тільки на їх підприємницькій діяльності, а розкриваються й питання їх громадської діяльності. В цих публікаціях викладається свіжий погляд на історію підприємницької діяльності на теренах нашої держави, однак, попри всі старання наших вчених, образ хижих до грошей, майже

деспотичних людей все ще залишається у масовій свідомості. Витоки цього можна знайти в радянській ідеології, яка пропагувала антагоністичне ставлення до капіталізму, в художній літературі, кінофільмах, карикатурах.

1.2.Огляд джерельної бази

Дана тема представлена широким спектром різних письмових джерел, які відносяться конкретних періодів розвитку підприємницької діяльності в Україні. Так про один із проявів підприємництва в нашій державі, чумацький промисел, можна дізнатися з Актових книг Полтавського міського уряду XVII століття. У цих актових книгах містяться однієї з ранніх згадок про чумацтво. В даних книгах можна знайти підтвердження наявності ринку цінних паперів в Україні, а також розвинену систему грошового обігу серед чумаків. Також у справі Полтавського городового уряду від 26 березня 1665 року, яка називається «Справа Василева Резникова з Петром, Чопурное мужиком», та яка міститься в актовій книзі Полтавського міського уряду XVII століття, можна знайти інформацію про існування так званого «чумацького товариства». Все це свідчить про активне накоплення капіталів, які візьмуть активну участь у подальшому розвитку капіталістичних відносин в нашій державі вже на початку XIX століття.

Також інформацію про чумацький промисел на теренах нашої держави можна знайти в листуванні між підскарбієм Романом Ракушки-Романовським з лівобережним гетьманом Іваном Брюховецьким. В цих листах згадуються так звані «соленики», одна із назв чумаків. Про чумаків також багато інформації міститься у записах митниць, які фіксували кількість возів та товару, які через них проходили. Також з даного питання існує велика кількість етнографічного матеріалу, в тому числі й чумацькі пісні, в яких яскраво відображається життя чумака та його соціальне становище у мінливому світі.

Важливим є питання підприємницької діяльності козацької старшини, козаків та селян. Джерелами з даного питання можуть слугувати опубліковані документи Архіву Коша Нової Запорозької Січі. За допомогою документів, які містяться в даному архіві, українські археологи проводять розвідку та дослідження місць козацьких зимівників, слобод та фобургів.

Також цікавими є матеріали усних згадок сучасників Нової Січі. Одним з таких може вважатися «Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа». У свої згадка Н.Л.Корж розповідає багато цікавого про устрій життя у слободах та зимівниках, розповідає про організацію праці. Так він наводить відомості про невеличкі мануфактури у козацьких зимівниках, на яких працювали наймані працівники.

Головним джерелом з даної проблематики є Повне зібрання законів Російської імперії у трьох виданнях. За джерелами з даних збірок можна простежити як змінювалась на юридично оформлювалась структура та організація підприємницького класу, на які ланки він поділявся, та куди була направлена його діяльність. Також за цими документами можна дізнатися яким чином російський уряд підтримував підприємців до ліберальних реформ. Так за законом під номером 7931 1835 року, уряд надавав низку пільг київському купецтву. А «Височайшими положеннями про податки за право торгівлі та других промислів» російський уряд скасував майже всі перепони на шляху до ведення власного бізнесу. Також особливий інтерес представляють доклади міністра фінансів С.Ю. Вітте.

Також важливими є статистичні джерела, які були видані вже на початку ХХ століття, це: «Указатель Действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов», а також «Статистические результаты процентного и раскладочного сбора 1896, 1897 и 1898 годы по исчислению, классификации и определению оборотов и прибыли торговых и промышленных предприятий подлежащим сим сборам», «Отчет государственного контроля по исполнению государственной росписи и финансовых смет за 1899 год», «Список фабрик и заводов Европейской

России». Ці джерела дають можливість проаналізувати кількість та якість торгівельних компаній, та акціонерних товариств, які створювалися на їх основі. Розвиток тієї чи іншої галузі промисловості. Також таблиці та розрахунки супроводжуються тезами законів, за якими ті, чи інші показники були зібрані.

Ще одним джерелом можна вважати записки свідків тих подій. Янсон Ю. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867-1868 г.); Подолинський Сергій: «Ремесла і фабрики на Україні»; «Записки о Полтавской губернии» Миколая Арандаренко. Також велике значення мають періодичні видання, такі як «Київська старовина».

Джерелами з громадської діяльності підприємництва можна вважати статuti торгівельних товариств та домів, акціонерних товариств та компаній, а також статuti навчальних закладів, лікарень які, за кошти купців, могли функціонувати, чи були побудовані. Затвердження цих статутів можна знайти у Повному зібранні законів Російської імперії.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРОШАРКУ НА ТЕРИТОРІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ.

2.1 Витоки підприємництва на території під російської України напередодні ліберальних реформ

Підприємницька діяльність нерозривно пов'язана із розвитком товарно-грошових відносин у цілому, а також з діяльністю підприємців, до яких відносилися як купці, які входили до купецьких гільдій, так і вільні селяни, заможна частина козацької старшини, поміщики. Тому витоки підприємництва на території підросійської України, та Російської імперії в цілому, слід шукати, в тому числі, у розвитку та формуванню купецьких гільдій, розвитку мануфактурного виробництва, відміні кріпацтва, а також накопичення перших приватних капіталів. Звісно, що з приходом російської влади в Україну, в останній вже існували традиції підприємництва, які стали основним фундаментом для подальшого розвитку капіталістичних відносин на теренах нашої держави. Ці традиції підприємництва були тісно пов'язані із Запорізькою Січчю, а також із підприємницькою діяльністю козаків, козацької старшини та селян [66, с.6].

Козаки займалися господарством у своїх зимівниках, які мали вигляд невеликих хуторів, однак найбільш заможні козаки мали у своєму володінні великі маєтки, в яких проживали не тільки їх власники, а й наймані працівники. Створення зимівників було обумовлено необхідністю консолідації сил українських промисловців, які в часи миру могли вільно займатися різними видами промислів та ремесел. На початковому етапі свого розвитку, козацькі зимівники мали тимчасовий характер, однак із просуванням козаків на південь, вони почали активно розвиватися, перетворюватися на курені, а об'єднання економічно потужних куренів формували Січі. Також козацькі зимівники мали велике значення у колонізаційних процесах на Півдні України, так як цей край був

малозаселений, а тому був дуже привабливим для активних господарів, які бачили великі економічні перспективи цього краю [66, с.7].

Таким чином, козацькі зимівники пройшли великий шлях розвитку. Спочатку вони були місцем тимчасового розташування артілей рибалок та мисливців, або скотарів, але за часів Нової січі вони перетворилися на багатопрофільні фермерські господарства капіталістичного типу. Таким чином прийшовши до активного землеробства, козацькі зимівники стали випускати й товари на які був попит на внутрішньому ринку. Козацькі фермерські господарства, на відміну від кріпацьких господарств Російської імперії, або фільварок Речі Посполитої, широко використовували найману працю, орієнтувалися на виробництві певних товарів із подальшою їх комерційною реалізацією.

Взагалі, українські землі ідеально підходили до подальшого розвитку капіталістичних відносин, бо: по-перше, козаки були головними противниками кріпацтва, а це є одним серйозним гальмом прогресу, по-друге, в Україні вже існували ринкові відносини, по-третє, активно розвивалося фермерське господарство, і, четверте, існувала і постійно зростала кількість «середнього класу». До «середнього класу» можна віднести заможних козаків, власників човнів, млинів, скотарів, чумаків. Ще одним позитивним фактором розвитку економіки в Україні можна вважати наявність вільної конкуренції [66, с.172]. Головними галузями господарства для козаків були: землеробство, скотарство, ремісництво. Землеробство та ремісництво були зосереджені у козацьких зимівниках, а велика гнучкість цих галузей господарювання та велика кількість виробників забезпечували велику кількість різноманітного товару, який мав замітники та аналоги на внутрішньому ринку. Це спонукало виробників виробляти більш якісні та доступні товари, що також мало позитивний вплив на розвиток економіки України.

Розвиток оренди та приватна форма землеволодіння, жвавий внутрішній ринок товарів і цінних паперів, приваблювало іноземний капітал на терени України, що сприяло широким економічним зв'язкам з Європою, які не

переривалися навіть під час воєн. Торгова діяльність власників зимівників сприяла накопиченню капіталу, який мав вирішальну роль у подальшому розвитку промисловості. На подальший розвиток комерційної діяльності в Україні добре вплинула наявність ринку цінних паперів. У наш час істориками знайдено дуже багато боргових розписок, векселів, кредитних зобов'язань під час опису майна козацької старшини, які були власниками зимівників. В обігу Вольностей були декілька різних валют, на які можна було вільно обмінювати цінні папери. І хоча економіка Запорізьких Вольностей була на лише на перших етапах свого розвитку, вона представляє собою прогресивну економічну модель, яку було розроблено опираючись на демократичні засади, принципи вільного ринку та конкуренції. Про перші мануфактури в Україні повідомляв у своїх спогадах Микита Леонтійович Корж. Він розповідав про зимівник Лазаря Глоби, де працювало 15 шевців, які виробляли одяг на продаж [9,с.57]. Крім того, розвивалась переробна промисловість. Це переважно були рибальські промислові артілі, на яких працювали вільнонаймані робітники.

Прикладами запорозьких підприємців можуть слугувати козаки Федір Різник, Марко Кравець, кошовий Петро Калнишевський, та інші. Федір Різник починав свою підприємницьку діяльність як чумака, а до того наймався робітником в зимівниках. У 1759 році він купив в слободі Самарчик 80 ягняк та продовжив займатися різництвом, розпочавши заробляти на цьому гроші двома роками раніше. Таким чином він почав накопичувати свій перший приватний капітал. Марко Кравець, в тій ж слободі, займався кравецтвом, а Петро Калнишевський був власником млинів у Новому Кодакі [75, с.229].

Ще одним видом комерційної діяльності в Україні було чумацтво. Активна колонізація Півдня України на початку ХІХ століття призвела до підвищення значущості чумацтва, так як йому відводилась основна роль в перевезенні вантажів. Чумацтво являло собою торговельно-візницький промисел. Передусім його пов'язують з торгівлю сіллю. Їх роль була неоцінима, так як в Україні майже відсутні поклади солі, а соляні промисли були дуже сильно віддалені від центральних районів України, які були

густозаселені та основними споживачами солі [17, с.35]. Через великі площі та недостатній розвиток внутрішніх водних сполучень чумацтво стало займати найважливіше місце в перевезенні вантажів. Це стає фактором розвитку торгівлі, як внутрішньої, так і зовнішньої, а також сільського господарства та промисловості. Також чумацтво відіграло велику роль у розвитку ярмаркової торгівлі [17, с.36].

Чумаки торгували виробами Лівобережних та Правобережних ремісників, вивозивши їх на український південь. Самі чумаки також були споживачами ремісничих товарів. Особливо це стосується возів, запасних деталей, коліс, дьогтю. Таким чином чумаки не тільки поживали торгівлю ремісничими виробами, а й надавали поштовх до розвитку різних галузей виробництва. Чумацтво було поширене по всій території України. А до цього виду діяльності могли долучитися різні категорії населення: селяни, козаки, міщани, духовенство, поміщики. Також із розвитком чумацтва, в Україні розширюється мережа доріг, а тому чумаки також стали символом єдності українських земель, ставши немов би зв'язуючою ниттю українських земель [29, с.25].

Із накопиченням капіталів завдяки чумацькому промислу, багато підприємців стали подаватися до купецьких гільдій, бо купці мали низку станових привілеїв, які дуже приваблювали підприємців. Так, наприклад, Артемій Якович Терещенко розпочав свою підприємницьку діяльність як чумак. У значних обсягах перевозивши зерно до чорноморських портів, він поступово став накопичувати великий за обсягом капітал. Продовжуючи займатися торговельно-візницькою діяльністю і під час Кримської війни, долучивши до своєї справи сина Миколу, він розбагатів настільки, що навіть пішли легенди про знайдений ним скарб. А після селянської реформи 1861 року, Терещенки почали вкладати свої гроші у велике поміщицьке землеволодіння, цукроваріння та ін., ставши одними із найвідоміших промисловців та землевласників [59, с.209].

З приходом російської влади, на території України почали поширюватись купецькі гільдії, членство у яких давало ряд станових привілеїв, має дуже велике значення. Їх поширення припадає на час накопичення початкових приватних капіталів, які лягли в основу підприємницької діяльності українських купців. Щодо гільдій, то розвиток цих станово-корпоративних організацій на території нашої держави проходив у правовому полі Російської імперії, яка, після другого поділу Речі Посполитої у XVIII столітті, поширила на теренах України свій станово-ієрархічний устрій. До гільдій намагалися вступити всі заможні підприємці, такі як Терещенки, Харитоненки та ін. [59, с.224]. Також на терени України нахлинули російські поміщики, що обумовило великий вплив дворянства на розвиток промислового підприємництва [41, с.18].

За купецькими гільдіями закріплювалися привілеї. Так «Грамотою» 1785 року було затверджено звільнення від рекрутської повинності. Також купців першої та другої гільдій були звільнені від тілесних покарань і солдатських постів. Ще одним важливим моментом стало право на вільне пересування і проживання, що розв'язало руки представникам єврейського купецтва, які могли вийти зі смуги осілості [53, с.200].

Отже, в Україні існував фундамент для активного розвитку підприємництва. Підприємництво мало форми мануфактурного виробництва та чумацтва. З приходом російської влади на теренах України почали поширюватись купецькі гільдії, членство в яких надавало ряд привілеїв. Однак прихід російської влади на терени України мали і дуже негативні наслідки. Після ліквідації Нової Січі та закріплення в Україні загальноімперської адміністративної системи, козацькі зимівники, вільні фермерства, перестали існувати. Їх було ліквідовано на початку 1780-х років, почалося покріпачення українських селян, зазнали утисків українські купці. Господарів великих козацьких зимівників було переселено до міст та великих слобод. Таким чином, розвиток підприємницької діяльності в Україні зробив два кроки назад.

В Україні в цей час російські купці стали утискати традиційне українське купецтво. Все підприємництво, яке було пов'язане з Річчю Посполитою, стало зникати, або переходило під керівництво нових власників, купців-росіян. Великі перетворення для українського купецтва були пов'язані із запровадженням у 1785 році «Жалуваної грамоти містам» і ліквідацією у 1834 році магдебурзького права. Однак російські купці не прийшли на пусте місце. На середину XIX століття, тільки на Київ, приходяться тридцять купецьких родів, які вели свої справи ще на початку XVIII століття, а А.Третьяков нараховує більше півсотні представників київської магдебургії серед купецтва Києва після 1834 року. Остаточо гільдійська система оформилася після скасування у 1863 році, надто великої за кількістю членів, третьої гільдії. Перша та друга гільдії проіснували до 1917 року, хоча втратили своє значення набагато раніше [39,с.14].

Перебування у правовому полі Російської імперії, для українського підприємця, мало негативні сторони. Феодально-абсолютистський лад в імперії наклав свій відбиток на українську економіку. Все через те, що доля авторитарно-регулюючого ринку в імперії переважала вільноринкову. А тому кінець XVIII – початок XIX століття український підприємець перебував під пильним наглядом уряду, який намагався через державні монополії та прямі податки вилучити великі прибутки. Також уряд намагався керувати та визначати напрямки розвитку та форми підприємницької справи. Саме через це українські підприємці намагалися реалізувати себе в торгівлі, бо так можна було дуже швидко заробити гроші, а також приховати їх від влади, таким чином накопичуючи свій капітал [52 с.200].

Також російський уряд намагався реорганізувати українське купецтво, привівши їх до стандартів російського законодавства. Був виданий царський указ від 23 лютого 1786 року, в якому зазначили, що піддані-купці, які проживали у селах, мали переїхати до міст, продовжуючи там займатися тією ж самою діяльністю. Російський уряд усіляко сприяв розвитку купецтва, що відображено в маніфесті від 1 січня 1807 року «Про дарування купецтву нових

вигод, відзнак, переваг і нових способів до розповсюдження й посилення торговельних підприємств». Це значно збільшило привілейований статус гільдій, однак разом із цим збільшилися і суми оголошених капіталів та членські щорічні внески. А з 1824 року право торгувати у своєму місті отримали всі торговці, які не були членами гільдій. Торгувати дозволили також і селянам. Однак купцям все ще не можна було селитися у селах на постійне місце проживання. Уряд підняв розміри гільдійських капіталів для перших двох гільдій, що відображало прагнення влади відокремити заможних громадян від середняків, таким чином спонукавши їх до об'єднання у гільдії. З 1775 року по 1807 рік мінімальний розмір капіталу купця другої гільдії збільшився на до 20 тисяч рублів, а розмір капіталу першогільдійця виріс до 50 тисяч. Таким чином саме розмір капіталу став визначальною рисою приналежності до купецького стану. Звісно, що ці мінімальні розміри капіталів не були стійкими, адже в разі розорення купець переходив до нижчих станів, а розбагатілі селяни та городяни записувались до гільдій. Згодом представникам третьої гільдії дозволили засновувати підприємства легкої промисловості, але не більше ніж на 32 особи [37, с.20].

У наслідок реорганізації купецтва в дореформений період в містах України сформувався міський прошарок, який складався з найбільш заможних городян, які були записані до купецьких гільдій. Вони дещо відрізнялись від міщанства, особливо своїми статками та підприємницькою діяльністю. Можна говорити про те, що у дореформений період, попри всі намагання стабілізувати склад і правове становище купецтва, воно перебувало у стані постійних змін та перетворень, а в соціальному плані стало своєрідним перевалочним пунктом для всіх бажаючих, головне щоб для цього вистачало капіталів.

Окрім безпосередньо торговою справою, багато хто з купців займався різними ремеслами. Так у Києві деякі з них були ювелірами. Їх діяльність була націлена на виконання церковних заказів. До ювелірною діяльності долучались як українські купці, які продовжували українські ювелірні традиції, так і росіяни з євреями, перші спеціалізувалися на виробництві

культових предметів, а другі спеціалізувалися суто на ювелірних виробках. Окрім ювелірних виробів, київські купці заробляли гроші на іконописі. Наприклад родина Покровських торгувала церковними предметами. Також можна відмити той факт, що вони були не просто ремісниками, а справжніми митцями, а вироби київських ювелірів стали справжніми творами мистецтва [39, с.23].

Окрім торгівлі, на території України стала поширюватись промисловість. Особливо активно нею займалися дворяни Російської імперії. Після того, як «Жалуваною грамотою», у 1785 році уряд надав право володіти фабриками й заводами дворянським родам, вони почали активно долучати до підприємницької діяльності. І якщо спочатку влада намагалася відділити гільдійських купців від дворянства, забороняючи останнім вступати у гільдії, через деякий час усі обмеження були зняті. А з 1827 року російський уряд дозволив представникам дворянства записуватись одразу у всі три гільдії, а також будувати та керувати в містах фабрики й заводи. Капітали для утримання своїх підприємств дворянство отримувало у вигляді кредитів. Можна говорити про те, що міністерство фінансів в першу чергу обслуговувало потреби поміщиків, відказуючи у позиці підприємцям недворянського походження [41, с.19].

Державний позичковий банк, котрий був заснований у 1787 році, давав гроші у кредит на досить вигідних умовах. Поміщики могли взяти у борг гроші під запоруку свої маєтків під 8% річних, строком на 24 роки. У подальшому термін виплати був подовжений до 37 років. Можливість взяти у борг у державного банку гроші, на дуже тривалий час, створило всі умови для активної підприємницької діяльності та заснування промислових підприємств. Ще одною причиною успіху дворян стала їх перевага, надана самим їх народженням – володіння великою кількістю землі, з великим числом робітників на ній. Цей період дуже добре описаний у працях сучасників тих подій, наприклад у праці Кованько. Так в його описі Харкова та його околиць було зазначено, що на фабриках та заводах поміщиків працювали здебільшого

кріпаки. Однак на деяких з них працювали і наймані робітники, які отримували заробітну плату за свою роботу [8, с.75].

Отже, за допомогою великих земельних володінь, дешевій робочій силі кріпаків, вигідним позикам, які давали змогу розпоряджатися величезними початковими капіталами, питома вага поміщиків, серед засновників промислових підприємств, була дуже високою. Однак була і друга сторона монети. Через великі позики у банків, господарства багатьох поміщиків були по вуха у боргах, а тому їх власники не мали достатніх капіталів, які б дозволили відкрити нові промислові заклади для розширення власного бізнесу. Також розвиток промисловості гальмувала феодальна система в імперії. Праця кріпаків була не дуже ефективною, а тому кріпацтво стало основним гальмом при перебудові господарств на капіталістичний лад.

Так М.Домонтович у своїй праці: «Материалы для Географии и статистики России. Черниговская губерния», дослідив фінансовий стан поміщиків Чернігівської губернії та констатував, що більша частина міщанських маєтків загрузла у боргах за несплату казенних повинностей і недоїмок, а таму перебувала в опіці. Це було спричинено складнощами, які виникали через відсутність приватного кредиту, слабкий розвиток промисловості, недоліки у сполученні між містами та селами, а також через брак ділового хисту у дворян, які долучалися до підприємницької діяльності [31, с.154].

У тридцяті роки ХІХ століття почалося будівництво великої кількості промислових об'єктів для переробки сільськогосподарської продукції. Особливо це стосувалося дворянських господарств України. В цей час загострилася криза збуту продукції на внутрішньому ринку – кріпацтво вже не могло поглинути велику кількість товарного хліба. Це спонукало підприємців налагоджувати зв'язок із європейським ринком. А для цього, щоб відповідати вимогам закордонного споживача, мали бути попередньо оброблені на промислових підприємствах.

Головну переробну промисловість складали заводи та фабрики. За повідомленням Кованько, у Харківській губернії знаходились мідні, чугунці, заводи для виготовлення боєприпасів, воскобійні, миловарні, цукрові, селітрові заводи. На фабриках оброблявся тютюн, виготовлялися воскові та сальні свічки, сукно, фарбники, папір. Також в Харківській губернії було дозволено без мита курити та продавати вино. Це було обумовлено географічним положенням губернії. Не маючи доступу до судноплавних річок, а також через сусідство з багатими хліборобними губерніями, російський уряд намагався компенсувати це дозволом на вилучення прибутків з торгівлі тютюном та вином. Виробляти вино та тютюн і вироби мали право чиновники, козакам, старшинам та ін. Таким чином всі верстви населення брали участь у торгівлі та промисловості, а також у накопиченні власного капіталу, що позитивно впливало на економічний розвиток Харківської губернії [8, с.77].

Із розвитком промисловості у першій половині XIX століття, активно розвиваються товарно-грошові відносини, тобто капіталістичні. Провідниками капіталізму стали підприємці, які активно долучалися до промисловості. На теренах Наддніпрянщини та Слобожанщини такими провідниками стали виробники цукру. Заробивши свої капітали на реалізації борошна та зерна, Федір Симиренко та брати Яхненки почали будувати свою цукрову «імперію». Їх «цукровий» шлях розпочався з 1843 року, коли було збудовано цукрово-рафінадний завод у селі Ташлик Черкаської області. Через п'ять років вони відкрили ще 3 заводи, один в Городищі біля Млієва, а також в селах Руська Поляна та Олександрівка. Із розростанням цукрового виробництва, все більше загострювалась потреба у кваліфікаційних працівниках та новому обладнанні. Все це збіглося із наростаючими обертами промислового перевороту. Тому у 1846 році було збудовано машинобудівний завод, головним завданням якого було забезпечення цукрових заводів машинами та всім іншим обладнанням. Таким чином одна галузь виробництва спонукала до розвитку іншу [59, с.194].

Отже, витoki підприємництва на території під російської України беруть свій початок від заснування станово-корпоративних товариств купців, тобто купецьких гільдій. Це дозволило російському уряду створити умови для оформлення купецтва у самостійний стан, вже з якого постали українські підприємці. Для купецтва була характерна строкатість та неоднорідність, бо до гільдії міг записатися навіть селяни, головне щоб в нього вистачило капіталу для проїждешня майнового цензу, а також для сплати щорічного внеску. Російський уряд в дореформений період був дуже активним, завдяки його законодавчої діяльності, в містах України оформився міський прошарок заможних купців-гільдійців, але з часом поряд з ними почали торгувати і всі бажаючі підприємці, які мали змогу записатися до третьої гільдії. В цей час уряд експериментував над формами та галузями підприємницької діяльності, а тому правове становище купецтва було мінливим, а в соціальному плані стало містком для тих, хто рухався вгору по соціальній драбині.

Активним було міщанство, яке почало масово долучатись до підприємницької діяльності, особливо це стосувалося промисловості. За допомогою великих земельних володінь, дешевій робочій силі кріпаків, вигідним позикам, які давали змогу розпоряджатися величезними початковими капіталами, питома вага поміщиків, серед засновників промислових підприємств, була дуже високою. Головним джерелом капіталів для міщан стала позика у державному позичковому банку, котрий давав гроші у кредит на досить вигідних умовах. Поміщики могли взяти у борг гроші під за поруку свої маєтків під 8% річних, строком на 24 роки. У подальшому термін виплати був подовжений до 37 років. Можливість взяти у борг у державного банку гроші, на дуже тривалий час, створило всі умови для активної підприємницької діяльності та заснування промислових підприємств. Ще одною причиною успіху дворян стала їх перевага, надана самим їх народженням – володіння великою кількістю землі, з великим числом робітників на ній [41, с.19].

Однак була і друга сторона монети. Через великі позики у банків, господарства багатьох поміщиків були по вуха у боргах, а тому їх власники не мали достатніх капіталів, які б дозволили відкрити нові промислові заклади для розширення власного бізнесу. Також розвиток промисловості гальмувала феодальна система в імперії. Праця кріпаків була дуже неефективною, а тому кріпацтво стало основним гальмом при перебудові господарств на капіталістичний лад. Також великою проблемою стала вузька сфера застосування капіталу, а джерела прибутків були досить обмеженими. Все це обумовило необхідність подальших змін та реформ у Російській імперії.

2.2 Подальший розвиток торгово-промислового підприємництва у пореформений період

Для того, щоб осягнути та зрозуміти сутність всіх соціально-економічних перетворень, треба спочатку розглянути хід проведення реформ, визначити особливості, характерні риси, а також розглянути кінцеві цілі реформування. Слід зазначити, що попередні реформи торкалися переважно лише економічної сторони життя імперського суспільства, натомість ліберальні реформи 1960-х років торкаються майже усіх сфер життя. Відбуваються соціально-економічні, політичні, культурні перетворення, все більших обертів набирає індустріалізація, формується новий соціальний прошарок – буржуазія, яка стає провідником рис модерної людини.

Реформи, які стосувалися відміни кріпацтва, реформування фінансової системи, міського управління, освіти тощо, збільшували можливості для самореалізації всіх тих, хто хотів присвятити своє життя підприємницькій діяльності. В той самий час, для купців, які вже давно розпочали підприємницький шлях, відкрилися нові двері, які стосувалися громадської діяльності. Також багато хто з підприємців вбачав своєю місією не збагачення

будь-якою ціною, а покращення умов життя в містах, підтримування історичної спадщини, церкви, культури, поширення освіти [36,с.194].

У середині XIX століття, починає збільшуватися попит на кваліфікованих працівників, бухгалтерів, керівників. А тому підприємці замислилася над необхідністю передачі своїх знань, вмінь та навичок, професійних секретів та свого способу мислення. Це було навіть важливіше, ніж передача капіталів та справ своїм нащадкам, бо без спеціальних знань та вмінь нащадки би не змогли захистити сімейне діло від банкрутства. А тому з середини XIX століття освітній рівень набуває все більшого значення у середовищі підприємництва. Завдяки ерудиції та освіті, формується принципово нове світобачення, яке, у поєднанні із реформами, дозволить підприємцям зробити великий крок уперед у розвитку капіталістичних відносин, та у освоєнні нових галузей торгово-промислового підприємництва [36,с.195]. І те, що раніше викликало неприязнь, чи просто не можна було уявити, у пореформений період стало звичним, невід'ємним компонентом морального, духовного життя заможного купця, а саме: профорієнтація, формування особливого світобачення підприємця, нове відношення до дозвілля, міжетнічних шлюбних, ділових відносин.

Тільки у пореформений період підприємництво на теренах України розквітло по-справжньому. Можна говорити про те, що цей час був часом розквіту безлічі галузей промисловості, а капіталістичні відносини набирали швидких темпів розвитку. Тільки коли почала руйнуватися феодальна система Російської імперії, підприємництво отримало змогу розвиватися вільно, реалізовувати свою мобільність, свій підприємницький хист. Всі ті ділові якості, які були закладені у підприємстві, почали реалізовуватися у різних проявах комерційної, промислової, торгової діяльності. З цього часу економіка України почала активно розвиватися. Хоча здебільшого Україна залишалася аграрною, темпи приросту промислового виробництва і товарообігу були настільки швидкими, що вона могла майже на рівних конкурувати з країнами Європи. Також у цей час зростає кількість членів першої та другої гільдій. У

1873 році в Україні було видано 625 купецьких свідоцтв першої гільдії і 17,4 тисячі другої, що становило 21,4% від загальної кількості гільдійських посвідчень, виданих на території Європейської частини [53,с.201]. Ці цифри дають нам змогу зрозуміти ті особливості розвитку підприємництва, які тісно пов'язані із чисельністю купців-підприємців, а також щодо їх розміщення, яке було дуже нерівномірним.

Взагалі, купецький капітал мав велике значення у перші десятиліття після реформ. На цей час припадає активна індустріалізація, набирає обертів будівництво нових підприємств, збільшується товарообіг. У цей час купці мали величезні статки, які вони пускали на розвиток багатьох галузей промисловості, також вони викупали збанкрутілі поміщицькі маєтки, створювали на їх основі нові господарства, проводили модернізацію старих підприємств. Особливо зросла кількість харчових підприємств, прибутки яких збільшувались. Разом із харчовою, збільшувалась частка вугільної, залізно-рудної, металургійної та машинобудівної промисловості, в які також вливались купецькі капітали [31,с.25].

Все це стало можливим після проведення селянської реформи у 1861 році, коли особливим маніфестом було відмінено кріпацтво, а тим самим і скасовано дворянську монополію на землю. Саме відміна кріпацького права стала тим поштовхом для нового розвитку капіталістичних відносин, для скасування феодальної форми господарства, дало новий шлях до розвитку нових, більш модерних форм господарства.

Такий крок допоміг подолати обмеження, які існували в першій половині XIX століття, при проведенні торговельних операцій, які стосувалися землі. Тепер кожен, хто мав капітал, отримав можливість скупувати маєтки, на цих маєтках засновувати підприємства, організовувати видобуток корисних копалин, бо власник землі мав право користуватися й тим, що знаходиться і під землею. Однак тут проявилась нова особливість купецького стану: скуповуючи маєтки поміщиків, а також землі у селян, купці почали перетворюватися на тих ж самих поміщиків [37,с.31].

Скасування кріпацтва, а також ряд інших реформ, які стосувалися підприємництва, спричинили суттєві перетворення в соціально-економічному житті суспільства, а також стали причиною для змін в торгово-промисловій політиці російського уряду. Також змінився правовий статус купців, бо з 1860-х років були ліквідовані всі станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, а також перешкоди, які не були причетні до економіки, для вступу до купецького стану, поєднавши належність до нього з всіма видами підприємництва. Згідно із законодавчими актами, виданими 1 січня 1863 року та 9 лютого 1865 року, купцями могли стати громадяни, які сплатили патентні та білетні торгово-промислові збори. Також була ліквідована третя гільдія. Члени першої гільдії могли торгувати на території всієї держави, і це стосувалось також торгівлі іноземними товарами. Також купці першої гільдії отримали право керувати фабрично-заводськими закладами. Купці другої гільдії мали більш обмежені можливості. Наприклад, вони не могли вести роздрібну торгівлю де завгодно, а тільки за місцем запису. Також вони не могли утримувати фабрики та заводи. Натомість іноземців було зрівняно з російськими підданими у питанні заняття торгівлею. Як і раніше, причетність до купецького стану залежала тільки від розміру капіталів. А права та привілеї поширювались не тільки на торговця, але і на всіх членів його родини. Як для першого етапу реформування імперії, данні зміни не мають в собі характеру кардинальних перетворень, однак це дало підґрунтя для цих самих кардинальних змін [37,с.20].

Більш кардинальні зміни в правовому статусі купців відбулися 8 червня 1898 році, коли було прийнято «Положення про державний промисловий податок». У 1899 році, коли це положення набуло чинності, можна було займатися підприємницькою діяльністю без членства у купецьких гільдіях. І якщо раніше головним джерелом податків був купець, то тепер об'єктом обкладання податками ставало підприємство. Тепер було не обов'язково бути членом купецької гільдії, право на торгово-промислову діяльність надавалося промисловим свідоцтвом. Також обкладалися податком всі підприємства

власника, незалежно від їх кількості. Державний промисловий податок, як і основний, так і додатковий, поширювався на всі види підприємств – промислові, торгівельні, транспортні, кредитні, страхові, і навіть приватне підприємництво. Поступово гільдійський збір із основного торгово-промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви [2].

Все це ознаменувало ліквідацію будь яких станових засад у сфері підприємницької діяльності. Що призвело до різкого зменшення чисельності гільдійських купців. Реорганізація податкової системи наприкінці XIX століття, зробила колишні станові привілеї купців анахронізмом, хоча вони ще мали своє значення для підприємців із нижчих станів – селян та міщан, а також нацменшинам. Також деякі привілеї все ще відігравали важливу роль, наприклад звільнення від тілесних покарань, а також право на вільне пересування. І це продовжувало мати велике значення для підприємців євреїв, які могли вести свої справи за «смугою осілості».

Щодо підприємців із числа дворян, то унаслідок реформ 60-х років XIX століття вони зазнали великих матеріальних збитків та позбулися ряду цінних привілеїв. По-перше, і найголовніше, вони позбулися дешевої кріпацької праці, на якій трималася більшість дворянських підприємств у дореформений час. Така втрата гарантованої робочої сили стала додатковою мотивацією до організації власних промислових закладів на капіталістичних засадах, змушувало докладати значно більше зусиль і коштів для організації ефективного виробництва. Російський уряд у свою чергу і не думав згортати політику опікунства поміщицьких маєтків. Реформування проходило з урахуванням усіх потреб дворянства, однак це не завжди допомагало їм триматися на плаву. Дворяни почали відчувати брак коштів, а видача позик під заставу маєтків вже була припинена. Також в Російській імперії не було законів, які б регулювали й забезпечували умови найму робочої сили. Селяни, які щойно позбулися статусу кріпака, не бажали працювати за наймом на

поміщиків. Також розвиток залізничного виробництва відтягував все більше кваліфікованих робітників від поміщицьких господарств [41,с.22].

У пореформений період маєтки дворян почали переорієнтуватися на капіталістичні засади розвитку. З часом вони перетворюються на потужні сільськогосподарські підприємства. Найактивніше втрачали свої маєтки та землю дворяни на Півдні України, що було обумовлено цілим рядом причин, таких як: запізнiлим розвитком поміщицького землеволодіння на цих територіях, дефіцитом робочої сили, нестачею вільних капіталів. Також негативним моментом стало те, що після реформи 1861 року, в деяких поміщицьких землеволодіння до останнього залишалися феодальні пережитки у виробничих відносинах. У пореформений час розвивалась також нетоварна торгівля. Це були готелі, ресторани, трактири, перевізні установи, організації, які здійснювали кредитні операції – банки, маклерські контори, різні агентства.

Також у цей час проявляються нові проблеми, які пов'язані із розвитком капіталізму у Російській імперії. Посилення інфляції змусило російський уряд прийняти закон, за яким було створено низькопробну срібну монету. Почався процес знецінення капіталів, які накопичувалися у вигляді кредитних білетів. Як повідомляє В.Власенко, «Велика грошова буржуазія компенсувала значну частину своїх втрат від знецінення грошового капіталу за допомогою різного роду спекуляцій, участі в промисловості і т.д. Саме тому головний тягар інфляції при кредитних взаємовідносинах лягав на дрібну буржуазію, робітників та селян – вкладників у кредитні установи, а також на платників податків...». І за повідомленнями того ж вченого, у часи ліберальних реформ, не зважаючи на значне зростання товарних цін, заробітна плата робітників не була підвищена, а перебувала на низькому рівні, який був і до інфляції [44,с.135].

Однак, В.Б.Молчанов наводить твердження, проаналізувавши ціни на продовольчі товари в Україні в середині XIX століття, що робітник міг придбати за три місячні зарплати власного вола, гужовий транспорт, а ціна на

худобу була не такою високою, щоб робітник не міг собі її придбати. А тому він наголошує, що недоречно стверджувати про важке становище селян щодо задоволення потреб у харчуванні. Взагалі у той час харчова промисловість дуже активно розвивалася. Так, на Правобережній Україні купці та поміщики активно вкладали свої капітали у розвиток таких галузей, як цукроваріння, гуральництво, млинарство. Активно починає розвиватися винокуріння, бо після втрати монополії поміщиків на цю галузь, на ринку почало з'являтися все більше нових конкурентоспроможних товарів. Конкуренція була настільки сильною, що поміщики були вимушені поступово залишити їхні традиційні галузі виробництва, а саме цукрову, борошномельну, сукняну [38,с.161].

Так, наприклад, описував розвиток капіталізму у цукровій промисловості економіст та сучасних тих подій Ю.Янсон: «Опинившись без дармових рук та без капіталу, поміщики за незначним винятком залишали свої заводи. Вони перейшли або у власність, або в оренду інших осіб, яким, можна сказати, доводиться починати тут усі справи заново. Особи ці – або місцеві купці, що перед тим торгували цукром, або компанії... На їхньому боці, порівнюючи з попередніми заводчиками, три великі переваги: знання, енергія й капітал» [82,с.4-5].

Однак великих успіхів досягали ті торгівельні родини та підприємці, які розглядали свою діяльність як місію, а також дуже серйозно відносилися до своєї справи, докладаючи великі зусилля та витрачаючи багато енергії. Енергійності не вистачало, потрібні були також наявні знання, кваліфікація, відкритість до змін. Із машинізацією виробництва, зросла потреба в освічених кадрах. Більш грамотні підприємці ставали ініціаторами модернізації своїх підприємств, стали застосовувати більше нових технічних засобів, а тому стали провідниками промислового перевороту в Російській імперії. Серед прибічників технічного прогресу була родина Симиренків. Наприклад, П.Ф. Симиренко, навчаючись закордоном, перейняв дуже багато європейського досвіду у застосуванні машин на виробництві. Він на власні кошти на рафінадному та машинобудівному заводах у с. Млієві запровадив

використання нової техніки, завдяки чому ефективність цих підприємств виросла у рази, зробивши їх одними із найкращих у Європі. Заводи Симиренків, за своєю організацією робочого простору, будові робочих приміщень, за технічним оснащенням у пореформений період XIX століття серед подібних підприємств не мали аналогів та посідали перше місце в імперії по ефективності [38,с.165].

Окрім промислового підприємництва, у пореформений період активно розвивається комерційна діяльність підприємців. Цьому сприяло збільшення товарообігу, а також зростання операцій купівлі-продажу, а також зростання різного роду угод, які також відносились до різного виду послуг, продажу, купівлі товарів. Однак крім товарів, із збільшенням кількості промислових підприємств, на ринку з'явилися цінні папери, а також виникла необхідність у організації спеціальних майданчиків для гуртової торгівлі. Такими майданчиками стали біржі. На біржі укладались угоди по біржових товарах, що стало причиною формування динаміки цін, на які впливали також попит та пропозиція, і це давало змогу прогнозувати хід торгів, а також дало змогу підприємцям більш чітко орієнтуватися на ринку. Особливого значення біржа набуде після перших криз перевиробництва, що стосувалось особливо харчової промисловості. А тому підприємці у пореформений період почали шукати нові шляхи та форми соціально-економічної інтеграції в систему суспільного виробництва та торгівлі, соціального простору, державного управління економікою, які потребували організацію установ оптової торгівлі та пов'язаних із ними підприємницьких представницьких інституцій. Такими інституціями в Російській імперії стали біржові комітети, які активно почали розвиватися наприкінці XIX століття. Біржові комітети – це фактично представницькі об'єднання, які стали офіційними форумами, де активно взаємодіяли торговці та промисловці [32,с.40].

Біржі стали невід'ємною частиною капіталістичних відносин, а також відігравали велику роль у розвитку економіки, налагодженні торговельно-економічної інфраструктури та налагодженні взаємодії торгово-промислових

кіл з урядом. Також вони не просто зв'язком між владними структурами та підприємцями, біржі також стали відстоювати виробничі та корпоративні інтереси перед владою. Також дана тема дуже цікавить істориків, так як вона потребує з'ясування питання місця біржових комітетів в розвитку ринку оптових товарів та цінних паперів, особливо в останній третині XIX століття, також розглядання даної проблематики допоможе краще дослідити роль самоврядних організацій у соціально-економічній інтеграції підприємців, допоможе зрозуміти їхні торгово-промислові інтереси, які вони відстоювали перед владою.

Дана тема дуже добре досліджена українськими істориками. Унікальність бірж створила можливості для різнопланового вивчення даного питання, особливо це стосується соціально-економічної історії України. Такі вчені, як І.Гуржій, Б.Кругляк, Р.Шиханов, В.Степаненко, О.Донік та ін. висвітлили різні сторони даної проблеми, особливо ті, які стосуються діяльності бірж в Українських губерніях, обґрунтувавши тезу про те, що переважна більшість товарних бірж повністю відповідала потребам внутрішнього ринку, а функції, які вони брали на себе, вносили свій вклад в розвиток економіки, сприяли зміцненню внутрішніх та міжнародних торговельних зв'язків. Також у працях І.Шандри було розглянуто біржові комітети як представницькі об'єднання підприємців у пореформений час. Ці підприємці, які склали новий соціальний прошарок буржуазії, мав великий вплив на соціально-економічне життя міст, брали участь у громадському житті. С.Мошенковський дослідив біржі, проаналізувавши їх діяльність на ринку цінних паперів. Всі історики дійшли до висновку, що біржі виконували економічні, представницькі, громадські функції, стали зв'язуючим містком між владою та власниками капіталів, стали тими самими інституціями, які лобіювали інтереси підприємців у владних колах.

Біржі – це специфічний ринок товарів, на якому вони продаються за певними зразками і стандартами, а також це ринок цінних паперів, ще на біржі проводять валютний обмін. Біржі поділяються на три типи: товарні, фондові,

валютні. А їх поява була обумовлена однією із важливіших потреб ринкової економіки. В Російській імперії біржі виникли пізніше, ніж у країнах Європи. Першою біржею стала Петербурзька біржа, яка торгувала векселями та товарами, за часів Петра I. Однак вона була явищем штучним, а ринкова економіка у той час все ще перебувала у стані зародку. Вже у XIX столітті біржі стали явищем більш поширеним, а нові біржі почали виникати у місцях, де проводилось багато товарно-грошових операцій. Для бірж були характерні періодичні збори, які проводилися регулярно у чітко визначений час та місці. На біржах підприємці здійснювали оптові торгівельні операції через укладання угод, які чітко підпорядковувалися певним правилам. Під час торгів обидві сторони намагалися встановити прийнятні ціни для всіх членів угоди. У дореформений час на території України існували дві біржі: Одеська, яка відкрилася у 1769 році, та Кременчуцька, яка почала функціонувати з 1834 року.

Однак з активізацією капіталістичних відносин, після проведення ліберальних реформ, із розвитком товарного виробництва та розвитком ринкових відносин, відбувається зростання кількості бірж у державі. Першими такими біржами стали Київська (1865 рік) та Харківська (1868 рік). І якщо у 1872 році налічувалося 7 бірж, то вже на початку XX століття їх стало 36, а у 1911 році – 87 бірж [32,с.41]. Шлях розвитку у бірж був різний. Товарні біржі здебільшого постали з ярмарок, на яких зосереджувався не один товар, а багато різних товарів, які потім відправлялися чи в різні райони Російської імперії, чи за кордон. Наприклад з середини XIX століття Контрактний ярмарок у Києві дедалі більше набував рис біржі, на якій відбувалася торгівля цукром. Також на цьому ярмарку укладалися контракти на оренду та продаж майна.

Наприкінці XIX – початку XX століття на території України з'явилося ще 10 бірж, в тому числі і в місті Маріуполі, яка була відкрита у 1910 році. Характерною рисою цих бірж стала спеціалізація бірж на конкретному товарі. Наприклад у Харкові була започаткована у 1902 році кам'яновугільна й залізо-

торгова біржа. Спеціалізовані біржі виражали потребу у регуляції цін на конкретну продукцію тієї чи іншої промисловості, це допомагало краще регулювати попит та пропозицію, а також ціни на товар. Також біржі виникали у портових містах, таких як: Маріуполь, Одеса, Миколаїв, Бердянськ, Феодосія, Херсон. Ці біржі були орієнтовані на експорт продукції сільського господарства закордон. Також експортували товари видобувної промисловості. Отже таке розташування, а також галузева нерівномірність обумовлювалась рівнем розвитку виробництва регіону, кількості товарообігу, а також рівня економічного розвитку регіону загалом. Головним ж завданням бірж була узгодження різних галузей виробництва, формування спільної позиції торговців і промисловців того чи іншого економічного району, яку вони відстоювали перед урядом. У 1880-х роках ярмарки почали зникати, а на їх місце стали біржі. Хоча самі ярмарки ще могли працювати при біржових комітетах. Так, наприклад, на початку ХХ століття у Києві все ще функціонував Контрактовий ярмарок [32,с.41].

Отже, біржі виникали у великих містах, у яких були достатньо розвинуті капіталістичні відносини та які були економічними центрами регіону, мали великі промислові об'єкти, порти тощо. В Україні найбільш привабливими містами для підприємців були Одеса, Харків, Київ. Торгові операції здійснювались протягом усього року, однак найбільших розмірів вони досягали під час організації ярмарків, які були як прообразами бірж, однак з часом вони не зникли, ставши своєрідними оптовими ринками.

З розвитком капіталістичних відносин та підприємництва, все більше збільшувався попит на державні установи, які б захищали права підприємців, вирішували проблемні питання, займалися стягненням податків, видавали оціночні свідоцтва, векселя тощо. Такими установами стали комерційні суди. Їх діяльність та значення можна дослідити на прикладі Одеського комерційного суду, який був відкритий у 1808 році 10 березня, після утворення Олександром I Уставу Комерційного суду. Сам суд проіснував до 1918 року. Однак після проведення судової реформи 1864 року комерційні

суди опинилися у хиткому положенні. Після узаконення нових принципів судоустрою, які брали приклад з європейських судів, вводилися нові системи судових установ: мирові судді, які вирішували дрібні кримінальні та цивільні справи, та окружні суди, до яких призначалися судді і судові палати. В останніх вирішували великі справи. Після реформування судочинства постало питання про закриття комерційних судів.

Підприємці також вживали самостійних заходів щодо збереження своїх статків. Такими капіталістичними заходами стали акціонерні товариства. Особливо вона розвивалася у цукровій промисловості, однак з часом така тенденція почала поширюватися в інших галузях виробництва, особливо в галузях важкої промисловості – вугільній, залізорудній, машинобудівній, металургійній тощо. В Україні на 1905 рік існувало близько 285 акціонерних товариств. Через таку концентрацію капіталів почали виникати ознаки монополій, або синдикатів. Монополії почали з'являтися спочатку у харчовій промисловості. Потім монополії почали з'являтися і в інших галузях виробництва. Так у Кривому Розі виникла монополія БКД – об'єднання брянського, донецького криворізького акціонерного товариств, у розпорядженні яких були вугільні шахти, металургійні підприємства та рудники [59, с.59].

Внаслідок розвитку промисловості, в Україні утворилися великі економічні райони, які спеціалізувалися на конкретній галузі промисловості. Для Лівобережної та Правобережної України було притаманна спеціалізація на харчовій промисловості, а щодо Півдня України, то на ньому активно розвивалися базові галузі промисловості. Провідними галузями промисловості в Україні були: харчова та гірнична. Це було обумовлено колонізаторською політикою російського уряду. Колонії були змушені орієнтуватись на масовому випуску харчової продукції, її первинній обробці. Гірнична галузь розвивалась завдяки притоку іноземного капіталу.

Отже, підприємництво другої половини XIX століття складалося із двох великих груп. Першою групою стало дворянство, яке було вимушено

приспосовуватись до нових умов ведення справ, вимусило їх модернізувати свої маєтки, які були під загрозою банкрутства через відтік дешевої робітничої сили – кріпацтва. Також дворянство було вимушено здати свої позиції у суто дворянських галузях виробництва, віддавши на відкуп свої господарства колишнім кріпакам та торговцям. Однак, дуже швидко дворянський стан переорієнтувався, долучившись до промислової діяльності. Одноразово з цим, купецький стан, який повністю законодавчо оформився наприкінці XVIII століття, разом із дворянством почав долучатися до промислової діяльності. Після того, як російський уряд вирішив ліквідувати станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві у 1860-х роках, представники майже всіх суспільних прошарків здобули рівні можливості у підприємницькій діяльності. На той час купецтво було найбільш багатою верствою населення. Вони вкладали свої капітали в найбільш прибуткові галузі економіки. Купці зайняли нішу у харчовій та обробній промисловості, яка була тісно пов'язана із сільським господарством. Вони викупили маєтки дворян, модернізували їх, або створювали на їх основі нові, більш ефективні фабрики та заводи. Поглиблюючись у капіталістичні відносини та промисловість, поняття «купець» стало анахронізмом, таким чином повністю сформувався новий прошарок підприємців – буржуазія.

Великий внесок у розвиток капіталістичних відносин зробили ліберальні реформи, які проводилися російським урядом у другій половині XIX століття. Вони зумовили швидкий тем зростання торгово-промислової буржуазії. А після прийняття закону про Державний промисловий податок у 1898 році, чим було посунуто з п'єдесталу першості торгівлі гільдії, прискорився процес проникання до підприємництва всіх верств населення, чим дуже поповнили діловий простір. До підприємництва почали долучатись різні нації та групи населення, а тому така тенденція дуже добре впливала на розвиток толерантного відношення один до одного, створила сприятливі умови для здорової конкуренції. Почали з'являтися нові установи, які відстоювали права підприємців, лобіювали їх потреби в урядових колах. Таким чином з'явилися

та почали розвиватися біржові комітети. На території України найбільшими були Одеський, Київський та Харківський. Однак з часом вони почали з'являтися у містах з портами, в економічних центрах. Тобто там, де була велика концентрація торгівельних операцій купівлі-продажу.

Із розвитком промислових галузей виробництва, почали з'являтися так звані акціонерні товариства. Їх створення було обумовлено декількома причинами. По-перше, об'єднавшись, у власників промислових об'єктів збільшувались виробничі потужності, а тому і накопичувати свої капітали стало набагато легше. По-друге, у другій половині XIX століття з'являються нові галузі. Для збереження своїх капіталів, а також для захисту своїх підприємств, власники цих підприємств почали також об'єднуватись в акціонерні товариства. Однак, був мінус, бо чим більше ставало акціонерне товариство, тим більше воно набувало рис монополії. Однак акціонерні товариства важкої промисловості все більше приваблювали іноземний капітал, що дасть потужний імпульс до розвитку металургії, машинобудування, гірничої галузі.

2.3 Участь іноземного капіталу в модернізації підприємств

У пореформений період Російська імперія входить до нового витку розвитку капіталістичних відносин. Активізується процес індустріального розвитку. Через процес індустріалізації відбулася модернізація російського, а з ним і українського суспільства. Розпочалися урбанізаційні процеси, змінюється вигляд міст, будуються нові фабрики та заводи, виникає новий суспільний прошарок буржуазії, розвивається інфраструктура, укріплюються економічні зв'язки всередині держави, а також і між державами. Дуже важливим перетворення відбулося у відношенні до праці. На зміну праці кріпака, прийшла праця професійних фабричних робітників, які мали не тільки уміння та навички, однак і необхідні знання. Загалом, потреба в освічених

працівниках збільшувалась із кожним роком, бо модернізація підприємств тягнула з собою появу нових машин, станків та інструментів, якими потрібно було вміти користуватися. Також у цей час вже не можна було покладатися тільки на робітничу силу, їй потрібно було керувати, направляти, організовувати. Для цього потрібно було створити ефективне управління, розділити адміністраторські функції між освіченими людьми, почала розвиватись та вдосконалюватись адміністрація, яка відділилась від капіталу, з'явилися перші напрацювання у сфері наукового менеджменту.

До індустріалізації долучались купці, дворяни, однак неабиякого значення мав іноземний капітал. Іноземний капітал став провідником європейських технологій управління, інноваційних ідей, самих інвестицій, технічних технологій, а також «духу капіталізму», який панував на той час в європейському суспільстві. Особливо привабливим для іноземних інвесторів став Південь України. Цей край найменше всього був підвернений феодалному впливу, однак у контексті колонізаторської політики, російський уряд намагався вижати все із регіону, але для це потребувало великих коштів та більш прогресивних технологій. Таким чином Південь України став майданчиком для передачі та адаптації європейських капіталів, технологій, трудової етики.

Діяльність іноземних підприємців є дуже цікавою для вивчення темою. Саме тому історики намагались проаналізувати їхню діяльність, надати їм оцінку. Ці оцінки так чи інакше відображають ставлення різних дослідників до діяльності іноземних підприємців. Деякі дивляться на них як на прогресивних капіталістів, які були основною рушійною силою економічних перетворень, які відбувалися на тлі відсталого Російської імперії. Інші вчені навпаки наполягали на тому, що іноземний капітал мав багато негативних рис, а його вплив перетворював території Російської імперії в напівколоніальні об'єкти, а самі капітали мали спекулятивний характер та були націлені не на економічний розвиток регіонів, а на вилучення якомога більше прибутків та збільшення капіталів [54,с.152].

Основні питання з даної теми ще потребують подальшого вивчення, а саме: рівень інтеграції капіталів іноземних підприємців у російську економіку; дуже великої уваги треба приділити питанню ролі іноземних підприємців, як носіїв європейських цінностей, знань, досвіду, духу підприємництва, а також енергійності, мобільності, яким чином вони європеїзували виробничу культуру на території України; дуже важливо дослідити стосунки іноземних підприємців з місцевими владними структурами, а також суспільством.

На перших етапах індустріалізації, Російська імперія була аграрною та відсталою у технічному плані державою, яку ще тягнули вниз залишки феодалізму. Особливо всю свою слабкість промисловості та інфраструктури російський уряд зрозумів після Кримської війни. Саме тоді відсталість від країн Європи стала більш ніж очевидною. У пореформений період добре розвивались дві галузі: текстильна та харчова, а попит на метал, вугілля, техніку уряд задовольняв через імпорт даних товарів. Однак вже з 1880-го року розпочався швидкий розвиток основних галузей промисловості, кількість об'єктів важкої промисловості збільшувалася, набирала обертів індустріалізація. Так В.О.Куліков наводить такі дані, за якими видно, що Російська імперія наздогнала та перегнала США, Великобританію та Німеччину у темпах зростання промислового виробництва. У США цей відсоток був 5,3%, а у Російській імперії 5,7% [58,с.153].

Саме на 1880-ті роки припадає активність іноземних підприємців, зростають їх капіталовкладення у різні галузі промисловості, а приїзд до країни закордону іноземних менеджерів, підприємців, робітників стає масовим явищем. Так Донбас ХІХ століття почали називати десятою Бельгійською провінцією. А журналіст та письменник В.О.Гіляровській у своїй статті «Жалізна горячка» писав: «Бельгійці вже головні господарі на Півдні Росії». Така активність іноземних підприємців не була випадковим явищем. Вона стала результатом політики міністерства фінансів по привабленню іноземного капіталу. Щодо правової сторони питання, то іноземний капітал повністю підпорядковувався загальноімперській юрисдикції [26,с.31].

В другій половині XIX століття стало зрозуміло, що без технічної бази, знань, досвіду, а також капіталу, не можна організувати ефективно підприємство. А тому треба було шукати джерело цього досвіду, капіталу та технічного оснащення. Російський уряд вбачав його у європейських підприємцях. Міністерство фінансів вирішило залучати до налагодження масового виробництва іноземні інвестиції, технології, досвід та навички. Таким чином це компенсувало браку досвіду та капіталів місцевих підприємців. Цю думку озвучив міністр фінансів Вітте, коли говорив у своєму звіті Миколаю II, що для створення потужної промисловості потрібні великі капітали, знання та підприємливість. І тільки ці три сили зможуть прискорити процес створення незалежної національної промисловості [6].

Вважається, що основною причиною притоку іноземних капіталів та трансферу виробництва іноземними підприємцями стала протекціоністська тарифна політика, що спричинило підвищенням тарифів на імпорт металу. Тариф був розроблений Д.І.Менделєєвим, а міністр фінансів С.Ю.Вітте дав добро на його реалізацію. Хоча високі тарифи на імпорт дуже сильно вдарили по українським та російським споживачам, так як вони були вимушені купувати продукцію по дуже високим цінам. Однак, план полягав у тому, що в майбутньому залучення іноземних капіталів приведе до створення якісно нових, більш конкурентоспроможних умов, а потім і до падіння цін на готову продукцію [58,с.154].

Однак не тільки тарифна політика спонукала іноземних підприємців до створення нових промислових об'єктів та інвестування вже у існуючі підприємства. Все це стало завдяки створення вигідного інвестиційного клімату шляхом устаткування фінансової стабільності. Уряд намагався зробити території своєї держави вигідними, в очах іноземних інвесторів, а також перспективними об'єктами інвестування. Російський уряд навіть видав часопис «The Russian journal of financial statistics» повністю на англійській мові, таким чином проводячи активну рекламну кампанію.

Також у цей час Південь України починають відвідувати іноземні економічні аналітики. Наприклад, Україну відвідав бельгійський економіст Марсель Лавік, який потім видав власну працю, яка була присвячена промисловості регіону, її перспективності та вигідності. Аналітики підкреслювали наявність багатих покладів корисних копалин, відсутність конкурентів, фінансову стабільність, а також лояльну політику уряду, що робили Південь України дуже привабливим для іноземних підприємців. Звісно, що вони захотіли поєднати природні багатства із своїми капіталами, а також наявними технологіями, для вилучення великих прибутків.

Цьому також сприяло те, що уряд зрівняв у правах місцевих підприємців із іноземцями, а тому було покладено принцип рівноправності та однакових можливостях. Деякі обмеження правоздатності іноземців займатися підприємницькою діяльністю були лише на деяких територіях, особливо у прикордонних, однак для України це не стосувалося, і всі її території були відкриті для підприємництва.

Іноземці підприємці брали участь у промисловому підприємстві у двох формах: пряме інвестування через акціонерні компанії та індивідуальне підприємство. Їх компанії могли бути зареєстровані як закордоном, так і в межах самої імперії. Прикладом індивідуальної підприємницької діяльності може слугувати діяльність Густава Гартмана, який був одним із засновників паровозобудівного заводу у Луганську. У 1867 році він був співвласником сімейної фірми, а у 1870 році став володіти більшою частиною акцій на підприємство, а з 1880 року почав бути головою наглядової ради компанії. А у 1891 році, через підвищення ставок митного тарифу на імпорту продукції до Російської імперії, що дуже послабило позиції машинобудівних підприємств, переймаю досвід своїх конкурентів, які почали купувати по декілька машинобудівних заводів на Півдні України, він вирішив перенести виробництво в Україну. Ініціатива по будівництві машинобудівного заводу була дуже позитивно прийнята російським урядом, бо ця пропозиція збігалась із

стратегічними планами С.Ю. Вітте по залученню іноземних інвестицій до розвитку економіки держави [19,с.25].

Також на прикладі Гартмана можна розглянути яким чином підприємці обирали місця для своїх майбутніх заводів, а також які стосунки вони мали із місцевим жителями. Луганськ був обраний через наявність річки Луганки, а також наявності вугільних копалень та металургійного заводу, які могли би постачати сировину для підприємства. Також у місті була залізниця та багато робочої сили. Також Гартман купив землю не тільки під завод, але і під належну соціальну інфраструктуру. Гартман почав споруджувати житла для робітників та інженерів заводу.

Ще одним прикладом може слугувати «Нікополь-Маріупольське гірниче та металургійне товариство», яке було засноване пруським підприємцем А.Ю.Ротштейном та підприємцем із Сполучених Штатів Е.Д.Смітом, а основою капіталу товариства був іноземний – бельгійський, німецький та французький. Формально це товариство було засновано іноземцями, користувалося іноземним капіталом й іноземне обладнання [58,с.156].

Індивідуальне підприємництво представляло собою безпосереднє володіння та управління підприємством. Багато промислових закладів керувалися одноосібно, або співвласниками. Найбільші та найприбутковіші підприємства припадали на акціонерні товариства. Саме в них зосереджувалась більшість капіталу та робочої сили. У наш час визначити кількість одноосібних іноземних власників заводів та фабрик можна завдяки публікаціям списків фабрик та заводів, які склалися за результатами переписів промислових об'єктів на початку ХХ століття.

За дослідженням Лазанської тільки в одну залізородну індустрію Донбасу було вкладено 203 млн. франків, а загалом – більш ніж 525 млн. франків, натомість місцеві підприємці інвестували в індустрію лише 122 млн. франків [59,с.61]. І вона зробила висновок, що більшість інвестицій спрямовувалась саме у південноукраїнську промисловість. А основними об'єктами інвестування стали гірнича справа, металургія та

машинобудування. За підрахунками Лазанської в цих галузях промисловості акціонерний іноземний капітал дорівнював 696 млн. карбованців, і 290.7 млн. карбованців вклали у промисловість російські та українські промисловці.

Такий приток іноземних капіталів та підприємців мав і негативні наслідки для вітчизняних підприємців. Чим більше іноземці займали позиції у важкій промисловості, тим важче ставало проникати у нові прибуткові галузі українським та російським підприємцям. За підрахунками Лазанської у 1900 році 72% акціонерних капіталів гірничозаводської промисловості належало підприємцям іноземного походження [58,с.157]. Така ж ситуація була і в кам'яновугільній, залізорудній та металообробній промисловості.

Також для вітчизняних підприємців була майже закритою металургійна промисловість. Іноземних інвесторів дуже сильно приваблювали великі прибутки в галузях важкої промисловості. Дивіденди іноземних підприємців перевищували у чотири рази прибутки таких ж підприємств у Західній Європі. Іноземний капітал, окрім великих акціонерних об'єднань, проникав також у дрібні підприємства. Іноземні капітали були представлені і в інших галузях, наприклад харчові, деревообробній тощо. Також вони зазіхали на селянські підприємства, які під тиском великих акціонерних товариств, почали банкрутувати, а тому дрібні селянські розробки стали зникати. Однак пріоритетною ціллю для іноземних підприємців стало будівництво металургійних та машинобудівних підприємств.

Така перевага іноземного капіталу над вітчизняним викликала критику фінансової політики російського уряду сучасниками тих подій. Також це можна було інтерпретувати як перетворення Півдня України у напівколоніальну, залежну від іноземного капіталу територію. На критику дій уряду відповідав Вітте у своєму докладі Миколаю II: «Но в последнее время раздаются голоса против прилива капиталов из-за границы, настаивающие на том, что он причиняет ущерб основным народным интересам, что он стремится поглотить все доходы растущей русской промышленности, что он, в сущности, приводит к распродаже наших производительных богатств

...Машина, привезенная в Россию и здесь изготовляющая изделия, хотя она и принадлежит иностранцу, работать будет все-таки в русской среде. И работать она будет не одна. Она потребует сырья, топлива, осветительных и прочих вспомогательных материалов, она потребует на помощь себе человеческого труда, и все это ее владелец должен будет купить в России... Из рубля, уплачиваемого за изделие предприятия, учрежденного хотя бы и при посредстве иностранного капитала, приблизительно от 20 до 40 коп. должны достаться русскому рабочему, затем значительная часть пойдет на оплату сырья и вспомогательных материалов, и только от 3 до 10 коп. придется на прибыль самого предпринимателя; при уплате же за товар, привозимый из-за границы, весь рубль уйдет из России, и ни производитель сырья, ни производитель топлива, ни, наконец, рабочий не получит ни копейки...». Також Вітте наголошував на тому що іноземці несуть з собою кращі знання, технології, які потім залишаються у державі й ними користуються вітчизняні підприємці. І хоча деякі прибутки виводились закордон, але більша їх частина майже повністю вкладались у розвиток справи [6].

Можна говорити про те, що велика частка капіталу не свідчить про залежність економіки та політичної системи країни від іноземного капіталу та іноземних підприємців. Як і вітчизняні підприємці, закордонні гості намагалися лобіювати власні інтереси у владних колах, намагалися впливати на тарифну політику, на оподаткування, а також системи організації державних замовлень промислових виробів, однак уряд у свої стратегічних питаннях політики, як внутрішньої так і зовнішньої, не підлягав ніякому впливу.

Отже, недостатня кількість капіталу у руках російських та українських промисловців, а також технічна відсталість Російської імперії, заохочення урядом іноземних інвесторів, створили міцний фундамент для розвитку іноземного капіталу та підприємництва на теренах Півдня України. Маючи підприємницьких хист, досвід, технічне оснащення, а також капітал, іноземні підприємці почали займати ключові позиції у важкій промисловості. Місцеві

промисловці не мали того досвіду та технічного оснащення, а тому орієнтувалися у більш безпечніші галузі промисловості – харчову та текстильну. Таким чином вони ще більше розв’язували руки для іноземних акціонерів та підприємців. Іноземці вкладали свої капітали, знання, передові технології у розвиток різних галузей виробництва, передавали вітчизняним промисловцям нові моделі управління та дух капіталістичного підприємництва. Вони надали новий імпульс розвитку промислового капіталізму, сприяли реформуванню сфери управління підприємствами, відігравали дуже позитивну роль в індустріалізації, а з нею і модернізації, українського суспільства. Також іноземні інвестиції свідчили про відкритість російської економіки того часом, а сама Російська імперія намагалась увійти у світовий економічний простір.

РОЗДІЛ 3. УЧАСТЬ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО КАПІТАЛУ У РОЗВИТКУ ОСНОВНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

3.1 Участь підприємців у розвитку харчової промисловості

У 1850-х роках на теренах України ще домінує феодально-кріпосницька система господарства, але після селянської реформи, коли було відмінено кріпосне право, феодальні економічні структури почали поступово пронизуватися капіталістичними відносинами. З часом феодальна форма господарювання почала руйнуватися, а під впливом набуваючи все більшого значення товарно-грошових відносин, на її місце прийшла нова, більш ефективна – капіталістична.

Все більше зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію, в тому числі на сировину для харчової промисловості, сільське господарство починає активно розвиватись, ступивши на шлях капіталізації. Село в Україні набуває нових рис. Село починає бути центром підприємництва, виникає тенденція до зростання товарності, окремі регіони починають спеціалізуватися на окремих галузях, удосконалюються технології землеробства, відбувається поступова машинізація праці.

Однак головною проблемою сільського господарства було те, що воно завжди було традиційною галуззю дворянського підприємництва, яке ґрунтувалось на примусовій праці кріпаків. Однак після відміни кріпацтва постала необхідність в найманих працівниках, а основною ціллю розвитку селянського виробництва стала перетворення кріпосної мануфактури на фабричне виробництво з найманою працею. Також у дореформений період акцент у виробництві робився на повне задоволення власних потреб, що не дуже спонукало до розвитку економічних зв'язків між губерніями. Також селяни не мали ані досвіду, ані змоги якось вплинути на таке становище господарства. Так це описував Кованько С.И. у своїй праці «Описание Харьковской губернии. Хозяйственная статистика»: «... (селяни) займалися

будь якими промислами, маючи головну ціль по задоволенню власних потреб і, через незручність збуту та нестачу кошту по удосконаленню (виробництва), мають зі своїх промислів незначні прибутки. Стосовно обробній промисловості, вони, не маючи достатку на самостійне заняття нею, служать лише працівниками у власників заводів та фабрик» [1,с.72-73]. Також він дуже добре описав фабричне та заводське виробництво Харківської губернії, зробивши акцент на тому, що переважна більшість працівників були кріпаками, але були і робітники, які отримували зарплатню за свою працю.

Становище сільського господарства у Наддніпрянщині в різних губерніях було різним. Наприкінці XVIII початку XIX століття поглиблюється спеціалізація районів сільськогосподарського виробництва. В Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях була різна родючість ґрунтів, а тому і кількість врожаю була різною. Так як у дореформений період акцент робився на повному задоволенні власних потреб, поміщицькі господарства засіювали стільки пшениці, скільки вони б могли потім експортувати у інші губернії або закордон, тобто вони працювали тільки на ринок, а селянські господарства турбувалися про самих себе, а тому віддавали перевагу житю. Селяни також сіяли гречку, овес, ячмінь та просо.

Окрім зернових культур, поміщицькі господарства виробляли конопляну олію, яку потім відправляли на продаж у дубових діжках, кожна по 25-27 пудів, до Вітебську, звідки потім переправляли до Риги. Також вони перевозили її до Мінської губернії, а звідти до Пруссії. Купівлю та продаж олії здійснювали на Покровському ярмарку біля Брянська. Також багато хто з поміщиків займався вирощуванням тютюну. Особливо ця галузь була поширена на територіях Чернігівщини і Полтавщини. Центром торгівлі тютюном став Роменський ярмарок, на який приїздили купці з різних куточків Російської імперії [30,с.70].

Правобережна Україна спеціалізувалась на експорті хлібу та інших сільськогосподарських товарів закордон та у губернії Російської імперії. Експорт був вигідним, бо Київська, Волинська і Подільська губернії були тісно

пов'язані з портами Причорномор'я. Головні переваги цих губерній полягали у наявності судноплавних річок: Дніпра і Дністра. Також Київська і Подільська губернії перетворилися в райони вирощування озимої пшениці і цукрових буряків. Південна Україна дуже сильно відрізнялася від інших теренів України тим, що вона виступала як експортер продуктів тваринництва, в тому числі і вовни. Також у цьому регіоні дуже гостро стояли транспортні проблеми, через що сільськогосподарську сировину треба було обробляти на місці. Обробляли її переважно на фабриках [27,с.53].

Також завдяки спеціалізації районів сільськогосподарського виробництва, почав активно розвиватися внутрішній ринок, що також стало причиною розкладу феодално-кріпосної системи, так як товарно-грошові відносини спонукали до розвитку товарних і капіталістичних відносин. А процес спеціалізації губерній на різних галузях сільського виробництва яскраво виявився в поміщицьких помістях. Поміщики, які в той час володіли великою кількістю землі та дешевою працею кріпаків, намагалися якомога більше виробити продукції та реалізувати його на ринку сільськогосподарської продукції, щоб покрити свої все більше зростаючі потреби в грошах в умовах розвитку товарно-грошових відносин. А тому дворяни поєднували в собі і поміщика-кріпосника, і підприємця, і торговця [69,с.114].

З розвитком товаризації поміщицьких господарств дуже тісно пов'язані наймана праця та машинізація виробництва. Найману працю у маєтках використовували переважно у тих сферах виробництва, в яких необхідна була висока кваліфікація. Протягом першої половини XIX століття застосування найманої праці неухильно зростає, нею охоплюються як землеробство, так і промисловість.

Особливо широко наймана праця використовувалась на Півдні України, що було обумовлене не недостатком кріпосних селян в поміщицьких маєтках Катеринославської і Херсонської губерній. Також це було пов'язано із швидким розвитком товарного землеробства. Поміщики Правобережної і

Лівобережної України використовували найману працю в землеробстві тільки в роки високої врожайності. В землеробстві Харківської губернії відчувалася нестача працівників, а тому застосовували найману працю більш часто і широко. Використання найманої праці сприяло товаризації сільського господарства, а також мало позитивний вплив на розвиток товарного виробництва в галузі.

У 1850-х роках на території підросійської України виникають нові галузі сільського господарства а також активно розвиваються вже існуючі. Найбільш успішно капіталістичні відносини розвивалися в Південній Україні. Це було обумовлено високими темпами колонізації та не такому сильному впливу феодалізму. Також на Півдні були дуже сприятливі умови для збуту товарів, бо існували великі чорноморські й азовські порти, що також сприяло розвитку товарного виробництва. У другій чверті ХІХ століття Південна Україна збільшила експорт товарного хлібу до 15 мільйону пудів [30,с.72].

Розквіт виробництва цукру припадає на 40-ві роки ХІХ століття, коли почала збільшуватись частка парової техніки на виробництві. Так на території України з'явилися перші парові цукрові і рафінадний заводи біля с.Мліївка у Черкаському повіті, які були збудовані купцям К.Яхненко і П.Симиренко. Згадку про це ми можемо знайти в етнографічному місячнику «Київська старина», яка виходила протягом 1882-1906 рр. Також завдяки широкому застосуванню машин під час виробництва, виникла потреба у машинобудівному заводі, так як імпорт машин закордону коштувало дуже дорого. У березневому випуску «Київської старини» за 1896 рік, описується ця подія: «... на покупку лишнього матеріала для машин и доставку его требовалось много запасного капитала. А с устройством такого завода в центре сахарного производства ... усовершенствовало производство сахара. Машиностроительный завод бесспорно принес несомненную услугу и великую польщу местности и избавил многих сахарозаводчиков от излишних хлопот и затрат» [1,с.103].

Київська губернія стала центром виробництва цукру в Російській імперії. Саме в цій губернії концентрувалася велика кількість цукроварень, й саме з цієї губернії розпочався процес переходу від мануфактурного виробництва до машинного фабрично-заводського. Так, наприклад, в цукроварнях родини Бобринських почали використовувати новий метод випарювання цукру – паровий. Мануфактури О.Бобринського стали найбільш прогресивними на той час на території України. Він активно вводив нові, більш удосконалені засоби обробки землі, застосовував найпередовіші знаряддя праці [13,с.13]. Виробництво цукру на території України була однією із найрозвинутіших галузей промисловості, яка могла повністю забезпечити потреби внутрішнього ринку. Київщина стала центром виробництва цукру в Російській імперії, а інші губернії України виробляли 80% загального обсягу продукції державі. Наддніпрянщина стала в середині XIX століття великим експортером пшениці і, по суті, головною житницею Російської імперії.

Після Кримської війни 1853-1856 років, російський уряд усвідомив необхідність проведення реформ, налагодженню якісно нової інфраструктури, а також розвиток усіх галузей промисловості. Ця поразка прискорила скасування кріпацтва у 1861 року, таким чином позбувшись головного гальма суспільного прогресу. Також держава почала втручатись у економіку, форсовано розвиваючи капіталістичні відносини. Однак через історичні особливості, такі як засилля військово-аристократичної верхівки, неквапливість у реформуванні феодального методу господарства, обмеженість реформи 1861 року, цей процес виявився дуже непростим і суперечливим. Взагалі через таку несприятливу спадщину, капіталістичні відносини в державі не проявляли себе у класичній формі вільної конкуренції та вільного ринку. Реформування спрямовувалося «згори» шляхом втручання держави у різні аспекти життя суспільства, а розвиток промисловості відбувався за рахунок іноземних капіталів. Також залишки феодальної системи були знищені не до кінця, що також не сприяло розвитку капіталістичних відносин.

Після проведення реформ, харчова промисловість стала дуже привабливою та прибутковою. Почали розвиватися нові галузі харчової промисловості, удосконалювалися традиційні. Також з харчової промисловості набирає обертів промисловий переворот. Все більше стали застосовуватись машини при виробництві продукту та обробці сировини. Наприклад, під час виробництва цукру, почали використовувати машини для подрібнення цукрових буряків, преси для добування соку, парові машини для випарювання і згущення цукробурякового соку. Так, наприклад, завдяки таким заходам протягом другої половини ХІХ століття загальний обсяг цукрового виробництва зріс на 44,5%, тобто з 5,6 до 8,06 мільйонів пудів [41,с.21].

Активний розвиток цукрової промисловості, а також великі прибутки у цій галузі були зумовлені дешевою робочою силою, доступністю сировини, існування монополій магнатів-цукрозаводчиків на внутрішньому ринку завдяки запровадженню заборонних тарифів, різних форм кредитування, послуги з яких надавав Державний банк, поширенню залізниць, які зробили дешевою доставку сировини та транспортування товару. Більша частина цукрових заводів перетворилася на капіталістичні підприємства, на яких зростання продуктивності праці досягалась за рахунок модернізації виробництва, технологій, широкого використання найманої робочої праці.

У середині 80-х років графам Потоцьким і Браницьким належало по сім заводів, графам Бобринським – шість, дворянам українського походження Терещенкам – дев'ять, і всі вони були перетворені на підприємства капіталістичного типу. Взагалі, на другу половину ХІХ припадає активна підприємницька діяльність Терещенків. Ніколу Терещенка не дарма називали «цукровим королем». Йому належали найбільші та найпродуктивніші рафінадні заводи Російської імперії. Свою промислову та комерційну діяльність Нікола Артемійович почав спільно з братами, маючи спочатку незначний капітал. Та енергія й заповзятливість дали йому можливість швидко розширити свою справу і сформувати багатомільйонний капітал.

Намагаючись бути серед лідерів цукрової промисловості, Терещенки у 1870 р. заснували «Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків» з початковим капіталом у 3 млн крб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн крб. На той час у розпорядженні об'єднання перебувало п'ять заводів: власні рафінадні – Михайлівський (Глухівський повіт), Тульський і орендований Черкаський; цукрові – Воронізький (Глухівський повіт) та орендований Крупецький (Путивльський повіт).

Слід відмітити, що це було суто сімейне акціонерне товариство, до складу якого не входили сторонні особи. Паї його на ринку цінних паперів не з'являлися, а були розподілені між членами родини. Засновники об'єднання стали і його першими директорами. Згодом одним з них був призначений син Миколи Артемовича – Олександр, співдиректорами – Богдан Іванович Ханенко (зять М. А. Терещенка) та син Семена Артемовича – Костянтин.

В особистій власності Миколи і Федора Терещенків на початку 1890-х років перебувало ще шість цукрозаводів. Зокрема, Микола Артемович володів такими підприємствами: Андрусівським (Житомирський повіт), Староосятинським (Чигиринський повіт) і Тьоткінським (Рильський повіт). Федір Артемович мав у власності три інші цукрозаводи: Червонський та Коровинецький (Житомирський повіт) і Мартинівський (Канівський повіт). На початку 80-х років XIX ст. Тьоткінська (переробляла щодоби 4 тис. берківців буряку), Андрусівська (відповідно 2,9 тис.) та Червонська (2,4 тис.) цукроварні входили до четвірки найбільших підприємств галузі у всій країні.

На початку XX ст. родина Терещенків мала у своєму розпорядженні 11 цукрових заводів – дев'ять власних і два орендованих (останні періодично мінялися), на яких вироблялося залежно від врожаю, сировини й кон'юнктури ринку 9–10% загальноросійського цукру.

Господарства Терещенків були зразковими для інших аграріїв. Їх володіння базувалися на застосуванні праці найманих робітників і власному володінні знаряддями праці. Про якість продукції підприємств родини можна

судити з численних нагород, якими були відзначені її представники на всеросійських та закордонних виставках.

У 1900 році на Всесвітній виставці в Парижі продукція підприємств Ніколи Артемійовича отримала вищу нагороду за відмінну якість цукру-піску. Після смерті Ніколи Артемійовича, в 1909 році, вдячні глухівчани спорудили своєму земляку пам'ятник, який після 1917 року був зруйнований більшовиками.

Виробництво спирту було доволі прибутковою справою, адже переважна частина сировини для гуралень – патока, вміст цукру в якій становив до 50%, – надходила з власних цукрових заводів після переробки буряків. До того ж спирт, вироблений з патоки, був високої якості та відправлявся лише на експорт, тому що збувати його на внутрішньому ринку заборонялося. Члени родини Терещенків були також власниками парових і водяних млинів, лісопилень, цегельного заводу, суконної фабрики

Саме завдяки таким людям Російська імперія на початку ХХ століття стрімко увірвалася до п'ятірки найрозвинутіших промислових держав світу. В той час на Правобережжі головним центром у модернізації старих та спорудженні нових цукрозаводів була саме торгова фірма Терещенків.

А коли у 1884 році галузь охопила криза перевиробництва, провідні виробники цукру, аби не втрачати свої прибутки, почали об'єднуватися в цукровий синдикат, керування яким відбувалося в Києві. За дослідженням Доніка майже 70% заводів одразу було монополізовано, що дало можливість підприємцям встановити норми випуску цукру, утримували високі ціни, контролювали ринок збуту, а також поглинаючи дрібні цукроварні. В 1892-1893 роках синдикат охоплював 92% всіх цукрових заводів, які разом виробляли до 90% цукру [37,с.33].

Поряд із виробництвом цукру Українські губернії мали потужну борошномельну промисловість. На Правобережній Україні в 1893 році функціонувало 397 товарних млинів. У 1906 році на одній тільки Волині функціонувало 507 промислових млинів, з яких 130 були паровими, 377

водяними На початку ХХ ст. на території Лівобережної України на великих промислових млинах вироблялося близько 49 мільйонів пудів борошна щорічно, а в трьох південних губерніях в середньому близько 73 млн пудів [7,с.50]. У наступні роки млинарство становилося ще більш потужним та вдосконаленим. Млини почали оснащуватися нафтовими двигунами, вальцювальними верстатами, а тому продуктивність збільшилася, бо тепер млини не були залежні від сили вітру, або потоку води.

У другій половині ХІХ століття підприємці докладали багато зусиль для розвитку тютюнової галузі. Ця галузь виробництва активно почала розвиватися на Правобережній Україні. Сировину для них постачали губернії Лівобережної України, де вирощування тютюну було традиційною галуззю сільського господарства. У 1865 році в Україні налічувалося 109 фабрик, які виготовляли тютюнову продукцію, а вартість виготовлених товарів досягала 1,6 мільйонів карбованців.

Протягом ХІХ століття важливою галуззю промисловості на теренах України була суконна. Частка власників суконних підприємств із числа дворян переважала купецькі. У пореформений період почалася перебудова поміщицьких суконних підприємств на капіталістичних засадах, однак поміщики не мали достатніх капіталів та технічної бази для цього, також для модернізування цієї галузі потребувалися кваліфіковані робітники. Однак встановлення заробітної плати на суконних об'єктах не означали їх відмови від примусової праці. На 1861 рік, за даними міністерства фінансів, у руках поміщиків перебувало лише 28 суконних підприємств, на яких працювало 3536 робітників [37,с.20]. Галузь перебувала у глибокій кризі через нові умови капіталістичної конкуренції, спеціалізації губерній на інших галузях промисловості, браку капіталу, втрати кріпосницької праці. А тому виявилася безперспективність дворянського суконного виробництва. Саме через це наприкінці ХІХ століття було дуже багато дворянських підприємств, які не змогли пристосуватися до нових умов ринкової економіки.

Серед нових галузей промисловості, можна виділити кондитерську. Так купець Валентин Єфимов став відомим власником Деміївської фабрики шоколаду і цукерок, яка була заснована у 1884 році. У 1896 році купець встановив 15-сильний паровий котел і парову машину, що збільшило потужність фабрики. На ній виготовлялося до 80 пудів цукерок і шоколаду щоденно [59,с.125].

Після скасування на початку 60-х років XIX століття монополії поміщиків у галузі винокуріння, право на цей вид діяльності надавалося всім, хто придбав відповідне свідоцтво. А тому у цю галузь почали приливати купецькі капітали. Через ряд проблем, поміщики не могли на рівних конкурувати з більш енергійними та мобільними купцями, які також були більш прогресивними у технічному плані. Саме тому поміщиків поступово витісняли й з інших галузей виробництва, які традиційно належали дворянам, а саме з цукрової, борошномельної, сукняної та інших.

Отже, на зміну феодально-кріпосницької системи господарства поступово приходить нова форма господарювання – капіталістична. Село починає видозмінюватися, воно стає центром підприємництва, зростає його товарність. Через відміну кріпацтва, дворянським маєткам треба було пристосовуватись до нових умов, а також конкурувати із більш мобільними, багатими, відкритими до змін та нових технологій купцями.

Також із зростаючим попитом на сільськогосподарську продукцію відбувається удосконалення технології виробництва, а також машинізація праці. Після відміни кріпацтва постала необхідність у найманих робітниках, а мануфактура поступово почала перетворюватись на фабрику та завод. Якщо у дореформений період акцент робився на задоволенні власних потреб, виробляючи у рамках однієї губернії все необхідне, то у пореформений час починають утворюватися та укріплюватися економічні зв'язки між губерніями імперії. Із налагодженням внутрішньої торгівлю, поглиблюється економічна спеціалізація районів сільськогосподарського виробництва.

У післяреформений час активно розвивалися такі галузі, як: цукроваріння, винокуріння, виготовлення тютюнових виробів, олії, розвивалося тваринництво та суконна галузь. Великі кошти приносила торгівля хлібом та зерновими культурами.

Також виробництво поміщицькими господарствами хліба, цукру, а також пристосування інших галузей до потреб ринку допомагали ліквідувати залишки феодалізму: замкнутість та натуральне господарство. Поміщики почали витратити свої кошти на промислове обладнання, матеріали, сировину, які не вироблялися у маєтках.

Таким чином, після проведення реформ, сільськогосподарські галузі промисловості стали дуже привабливими для капіталовкладень, а тому до неї залучались як дворяни, так і купці. Також з харчової промисловості набирає обертів промисловий переворот. Все більше стали застосовуватись машини при виробництві продукту та обробці сировини. Наприклад, під час виробництва цукру, почали використовувати машини для подрібнення цукрових буряків, преси для добування соку, парові машини для випарювання і згущення цукробурякового соку.

3.2 Участь підприємців у розвитку вугільної та металургійної промисловості

У пореформений час на території України розпочався процес індустріалізації. Разом із індустріалізацією розпочалися модернізація суспільства, з'явився нова верства буржуазії та пролетаріату. Індустріалізація потягнула за собою інші сфери життя, відбулася ціла низка карколомних перетворень. Активізувався процес урбанізації, почав змінюватись міський пейзаж, активно почали розвиватися галузі транспортування, удосконалювалась інфраструктура. Вільні селяни, які приїхали до міста стали

вільнонайманими робітниками, поступово почав формуватися ринок праці. Підвищилась якість освіти, з'явилися професійні фабричні робітники, менеджери, почалася розробка наукового менеджменту.

Друга половина XIX століття ознаменувалася конкуренцією іноземних підприємців із вітчизняними. У реалізації проектів по індустріалізації активно брали участь іноземні та купецькі капітали. Перші були провідниками інновацій, інвестицій, а також «духу капіталізму», другі набиралися досвіду, переймали досвід західних колег, активно використовуючи його під час модернізації власних підприємств.

Купецькі ж капітали також набули великої ваги, бо його залучали до активного індустріального будівництва. Завдяки своїм статкам, підприємницького хисту й практицизму, купці почали викуповувати збанкрутілі поміщицькі підприємства, а також активно модернізувати їх, або будувати на їх основі нові підприємства. Найбільш активно купці розвивали прибуткову харчову промисловість, однак із кожним пореформеним роком, набирала значення та популярності вугільна, залізорудна, металургійна й машинобудівна галузі, в які інвестували свої капітали окремі купецькі родини, коли було остаточно скинуто обмеження та дворянську монополію, яка стосувалась власності на землю. Це дало змогу заможному купецтву масово скуповувати дворянські маєтки, засновувати на них нові підприємства, починати видобуток корисних копалин, так як за власником землі також закріплювалось право на користування її надрами.

Так наприкінці 60-х років XIX століття купці починають інвестувати свої капітали у вугільну промисловість Донецького кряжу, яка на той час була ще в зародковому стані розробки корисних копалин. Згодом на цю територію прийдуть капітали російських та іноземних підприємців. До вугільної галузі промисловості активно долучилося гільдійське купецтво Харкова, яке розташовувалось у безпосередньої близькості до Донецького кряжу та намагалось скористатися сприятливою господарською атмосферою та перспективністю цієї галузі. Так під час роботи першого з'їзду

гірничопромисловців Півдня Росії у 1874 році, разом із крупними акціонерами, власниками шахт, які були вихідцями із дворянського стану, брали участь харківські купці. Однак все ж таки їм бракувало досвіду та технічної бази, а також фінансової підтримки з боку фінансово-кредитних установ, які видавали свої позики переважно дворянам, а тому це дуже негативно вплинуло на розробку родовищ, а також зростання купецьких шахт. А тому багато вуглепромисловців із числа купців почали розорюватись, і лише деяким з їх числа вдалося ціпко втриматися у цій галузі та стати великими підприємцями.

Великих успіхів зміг досягти купець 1-ї гільдії родом з Харкова О.К.Алчевський, який у 1870-х роках почав активно скуповувати землі з великими покладами вугілля в Катеринославській губернії. Там він заснував Олексіївське гірничопромислове товариство у 1878 році, Донецько-Юр'ївське металургійне товариство разом із акціонерним товариством залізопрокатного й дротового заводів Петербургу у 1895 році, а також Південне гірничопромислове товариство у 1899 році. Також він був керівником гірничо-металургійного концерну, який організував замкнуте коло виробництва від сировини до кінцевої продукції. Крім того він брав участь у організації дочірнього підприємства бельгійської компанії «Провіданс» – «Російський провіданс» [35,с.17].

Щодо дворян, то починаючи з другої половини XIX століття їх роль у процесі розвитку гірничопромислової галузі. Переважна більшість поміщиків розпочали розробку корисних копалин на власних землях. У дореформений період вони використовували дармову працю кріпаків, однак після відміни кріпацтва їм терміново було потрібно адаптуватись до нових умов, шукати робітників та модернізувати видобуток вугілля. Однак ще дуже довгий час феодальні залишки залишались у цій галузі, так як на дворянських видобутках працювали тимчасово зобов'язані селяни. Звісно, що монополія власності на землі у дореформений період, а також безоплатна праця кріпаків, надавали деякі переваги дворянам, а тому у них були більш вигідне становище, якщо

порівнювати з іншими групами вуглепромисловців, які були вимушені орендувати або купувати землі.

Через це кількість поміщиків у вугільній промисловості на Півдні України була дуже високою, та залишалась такою навіть після ліквідації кріпацтва. У 1863 році на Півдні України нараховувалось 25 поміщицьких розробок, які видобували 75% вугілля в регіоні. Але поміщицькі копальні, які десятиліттями ґрунтувались на кріпацькій праці, дуже повільно модернізувались, мали застарілу, навіть відсталу техніку видобутку вугілля, а тому в них не було тих міцних основ, які б стали початком для великої капіталістичної кам'яновугільної промисловості. І тільки із розгортанням великого залізничного будівництва, а також розширення ринків збуту, що пов'язано із нарощуванням темпів модернізації виробництва завдяки застосуванню парових машин, поміщики переорієнтовуються на промислову експлуатації на капіталістичних засадах. Активно починають розробляти родовища на власних, а також й на орендованих землях, особливо у Бахмутському й Слов'яносербському повітах Катеринославської губернії, де як раз будували перші залізниці на території Донецького кряжу [41,с.34].

Українські дослідники, в тому числі Олександр Михайлович Донік називає розквіт вугільної галузі, який припадає на пореформений період, «вугільною лихоманкою», яка характеризується появу сотень нових копалень, шахт різної потужності та технічної оснащеності. Головною рушійною силою для розвитку галузі стало будівництво мережі залізниць, а також розвитку чорної металургії, появою нових металургійних заводів, широким використанням парових машин та транспорту, що дуже сильно потребувало пального – вугілля. Таким чином з'явився ланцюжок із різних галузей, які були нерозривно пов'язані між собою. Виробництво рейок для залізниць стимулювало будівництво металургійних заводів, для випуску залізничного транспорту необхідні були машинобудівні заводи, а тому і першим, і другим, а також самому залізничному транспорту, вкрай необхідно було вугілля. Саме

тому його видобуток почав концентруватися у місцях багатих родовищ, а також приваблювало капітали підприємців.

З 1870-го року почався новий етап розвитку вугільної промисловості Донбасу, коли до неї починають долучатися іноземні підприємці, інвестуючи у галузь великі капітали. На ці кошти починають з'являтися великі акціонерні товариства. Наприклад будівництво Курахівського і Юзівського рудників тісно пов'язане з постаттю Джона Юза, який був доволі успішним британським підприємцем. У 1869 році він, з дозволу російського уряду, викупив у князя Сергія Кочубея концесію на будівництво заводу, який виготовляв рейки, а після цього став співвласником Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництв. В тому ж році було збудовано металургійний завод, який стимулював перетворення невеликого індустріального селища Юзівка у місто, який стане сучасним Донецьком. Обладнання активно завозилося з Європи, в тому числі з Великої Британії [35,с.13]. Таким чином Південь України взяв особливу роль у процесі індустріалізації, трансферу іноземних капіталів та технологій, які осідали на українській землі. Однак індустріалізація торкалась не тільки Донецького басейну, однак і Наддніпрянщини в цілому.

Одним із важливих питань стало забезпечення промисловості відповідними кадрами, працівниками, інженерами, які б мали навички користування складною технікою. Ця проблема настільки була гострою що на першому з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в 1874 році почалися обговорення варіантів вирішення даної проблеми. Учасники з'їзду підкреслювали, що брак робочих рук на Півдні України пов'язаний головним чином із малою заселеністю регіону, а тому одним із шляхів подолання проблеми є його заселення робітниками з внутрішніх губерній. Однак уряд не дав добро на цей проект, також це викликало опір землевласників-дворян, які мали великий вплив на уряд. Було навіть запропоновано використовувати працю в'язнів, а також силою утримувати робітників на шахтах, забираючи їхні паспорти, однак це прохання також було відхилено [31,с.25].

Також імперський уряд намагався привабити на терени Півдня України гірників з Європи, особливо із Німеччини. Приваблені вигідними умовами, німецькі гірники були шоковані умовами праці та проживання, а тому більшість з них повернулись додому. Основним джерелом робітників для вугільної галузі промисловості у післяреформену добу стала розшарування та пролетаризація селянства. Після проведення реформи 1861 року на ринку праці з'явилися нові робітники з числа величезної кількості безземельних селян. Для того, щоб не вмерти з голоду, селяни стягувались до центрів індустріального будівництва, одним із яких став Південь України. Слабка заселеність краю, відсутність конкуренції на ринку праці, активний розвиток вугільної галузі зумовили поповнення лав шахтарів та робітників з числа вихідців з Центральної Росії та України. Також ця тенденція збігалась з зацікавленням підприємців у формуванні нового типу робітника, який був би відірваний від землі, без додаткових заробітків [35,с.12].

Поряд із великими шахтами, були поширені селянські артїлі, на яких працювало по 20-30 робітників. Окрім праці селян, використовували також працю в'язнів, яких відправляли до шахт на виправні роботи. Це була дуже небезпечна для життя та здоров'я робітників праця. Однією із загроз була погана вентиляція шахт. Щоб забезпечити проходи в шахтах свіжим повітрям використовували природну депресію та парові повітродувні машини. Також в другій половині XIX століття з'явилися електричні шахтні вентилятори. Через проблему з вентиляцією, дуже часто у шахтах накопичувався гримучий газ у таких концентраціях, що він міг вибухнути від відкритого вогню лампи. І тільки після повторної катастрофи на шахті «Італія» у Макіївці, яка забрала 56 життів, питанню гірничорятувальної справи стали приділяти куди більше уваги, створюючи рятувальні артїлі та станції. Дуже часто шахтарі випалювали газ факелами під час нічної зміни, однак це також було дуже небезпечною працею, а тому у робітників були всі шанси не повернутися з нічної зміни [35,с.21].

Таким чином, завдяки розвитку вугільної промисловості на Півдні України, а також завдяки розбудові великої мережі залізниць, так як покритий мережею залізничних вузлів та магістралей, стало набагато легше транспортувати сировину та готову продукцію як у межах імперії, так і за кордон, потреби у паливі у всіх провідних галузях промисловості, в регіоні індустріалізація проходила швидкими темпами, вириваючись у лідери по економічному розвитку. Поряд з індустріалізацією, активізуються й інші процеси та соціальні перетворення. Так на Донбасі набирає обертів урбанізація. Промислові селища, такі як Юзівка, починають перетворюватися на міста. За розрахунками урядовців, саме промисловий центр повинен був обростати міською периферією та інфраструктурою.

Ще один потужний імпульс для розвитку важкої промисловості дали реформи законодавства щодо підприємницької діяльності. Так положення 1 січня 1863 року і 9 лютого 1856 років «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» закріпило право на вільне заняття підприємництвом для всіх верств населення. Для того, щоб стати підприємцем достатньо було мати достатній для цього капітал, а також придбане свідоцтво на право торгівлі та підприємництва [3;4]. З 1897 року право засновувати фабрики та заводи було надано приватним особам, товариствам і компаніям. А «Положення про державний промисловий податок» від червня 1898 року зафіксувало новий, більш прогресивний вид оподаткування [2].

З другої половини XIX століття представники дворянського стану брали активну участь в залізничному будівництві, яке стало однією з найважливіших галузей економіки на українських теренах. Так з 1865 року по 1897 рік в Україні протяжність залізниць, які були відкриті для руху, зросла з 219 до 7842 верст, тобто у 35 разів. Починаючи з 60-х років XIX століття уряд фактично припинив будівництво залізниць за державний кошт, ставлячи за мету прискорення розвитку залізничної мережі за гроші акціонерних капіталістичних товариств. Залучення приватного капіталу у сфері залізничного будівництва було тісно пов'язане із фінансовою підтримкою

державного банку акціонерних товариств. Царський уряд брав на себе оплату всіх збитків. Держава видавала концесії разом із випуском акцій і облігацій, що забезпечувало підприємця певним відсотком прибутку на капітал акціонерних товариств. Таким чином, на перший погляд приватні залізниці та залізничні підприємства, утримувались за рахунок держави. Через це залізничне будівництво стало головним предметом зацікавлення підприємців. У приватні залізниці великі суми вкладала титулована знать. Будівництво залізниць відповідало інтересам великих землевласників, особливо тих, чий маєтки межували із залізницею [35,с.23].

Таким чином до кінця XIX століття всі українські губернії, в яких розміщалися великі промислові підприємства, які випускали продукцію на експорт, були покриті мережами залізних колій, що мало велике комунікаційне та комерційне значення. Вкладання коштів в акції залізниць давало підприємцям багато бонусів. По-перше, вони отримували безпосередні прибутки. Та по-друге, вони здобували непряму користь у вигляді більш активної торгівлі та полегшеної реалізації товарів. Особливо це стосувалось виробникам цукру, зерна на продаж, вугільним промисловцям, металургійним та машинобудівним підприємствам.

Щодо металургійної промисловості в українських губерніях, то у першій половині XIX століття вона залежала від поставок російського чавуну. Так заводи Луганщини використовували донецьке вугілля, однак чавун привозили з Уралу. Але у пореформений період роль українських губерній у важкій промисловості почала зростати. Після «вугільної лихоманки» розпочався видобуток й інших корисних копалин, в тому числі залізородних. Кількість руди, яку добували у Наддніпрянській Україні, у період з 1880 року по 1900 рік, збільшилась у 78 разів, обігнавши видобуток руди на Уралі. Тому Наддніпрянська Україна на кінець XIX століття стала найбільшим джерелом високоякісної залізної руди, яка почала експортуватися закордон та у межах усієї Російської імперії [30,с.17].

Такі результати стали можливі завдяки багатим покладам залізної руди та вугілля, вдале географічне розташування, а також високий технічний рівень виробництва, залучення досвіду та капіталів іноземних купців, мережі залізниць, а також наявність крупних портів. Також свою лепту вніс попит на метал, який виник під час масового будівництва залізниць. Але окрім залізничного виробництва, який у великій мірі визначав напрямок розвитку металургійних підприємств, імпорт також відігравав важливу роль у розвитку металургії України.

Також на Півдні України через збільшення рентабельності сільського господарства склались сприятливі умови для машинобудування. Машинобудівні фабрики та заводи почали обслуговувати харчову промисловість. Також розвиток машинобудівної промисловості був спричинений урбанізаційними процесами. З ростом міст, виріс попит на сільськогосподарську продукцію. А тому проявилась потреба в удосконаленні та підвищенні рентабельності традиційних галузей виробництва. Це відбувалось за рахунок використання парової техніки, більш складних інструментів. Так, наприклад, такі міста як Олександрівськ, Єлисаветград, Херсон перетворилися на центри сільськогосподарського машинобудування.

В Олександрівську у 1870-х роках працювало 5 заводів, власники яких були іноземними підприємцями. Копп, найбільший власник заводів в місті, разом з іншими власниками машинобудівних заводів, у 1910-1913 роках, увійшов в 1913 році до складу акціонерного товариства «Врожай», яке монополізувало в регіоні торгівлю знаряддями та машинами для сільського господарства. Таким чином машинобудівна галузь стала містком між традиційним та індустріальним суспільством на даних територіях, а також сприяло модернізації місцевого суспільства. Також з розвитком машинобудування почали розвиватися такі міста як Бердянськ та Єлисаветград. Так в Єлисаветграді працювала один з найбільших підприємств по виготовленню сільськогосподарських мачиш та інструментів. Сам завод був заснований англійськими підприємцями Томасом та Робертом Ельворті.

На цьому заводі виготовляли машини власної конструкції. Також завод забезпечував роботою 37% жителів міста. Через все це завод, збудований на кошти англійських підприємців, перетворився на флагман місцевої промисловості та визначив економічний профіль міста майже на ціле століття [21,с.211].

Отже, у пореформений час в українських губерніях починається процес індустріалізації та модернізації суспільства, промислового виробництва, інфраструктури, з'являються нові верстви пролетаріату та буржуазії. Розпочалася урбанізація, почали змінювати свій вигляд міста України, активно почали розвиватись транспортні галузі та інфраструктура. У пореформений період до промислового виробництва почали залучатись купці, дворяни, а також іноземні підприємці. Купці, завдяки своїм статкам та підприємницькому хисту, почали викуповувати збанкрутілі дворянські маєтки, а також створювати на їх основі нові промислові об'єкти. Із початком «вугільної лихоманки» купці починають активно інвестувати свої капітали у вугільну промисловість Донбасу. Згодом гільдійські купці почали формувати великі акціонерні товариства.

Також у цей час розгортається масове залізничне будівництво, що не тільки розширило ринки збуту та полегшило транспортування сировини та продукції, але і сприяло нарощуванню темпів модернізації виробництва металу, заліза та чавуну, а також технології видобутку вугілля. Також розгортається активно металургійне та машинобудівне виробництво. Можна говорити про те, що завдяки розбудові мережі залізниць та розвитку вугільної промисловості індустріалізація проходила швидкими темпами, а сам регіон вирився у лідери по економічному розвитку. Також із розвитком промислових центрів набирає обертів урбанізація. Так, наприклад, місто Юзівка стало поступово перетворюватись на велике місто (нинішній Донецьк).

Попит на метал у наслідок залізничного будівництва потягнув за собою розвиток металургії. Великого значення для цієї галузі промисловості почав відігравати іноземний капітал. Іноземці активно долучались до розвитку

важкої промисловості на Півдні України. Вони користувалися широкою підтримкою російського уряду, який був дуже зацікавлений у їх знаннях, капіталах та технологіях, що неодноразово відмічав Вітте у своїх докладах. Також іноземців дуже приваблювала дешева сировина та робітнича сила. Велике значення також мала протекціоністська тарифна політика, яку проводив російський уряд, а тому імпортувати машини та метал закордону стало дуже не вигідно.

Також із розвитком сільського господарства, активізувалась машинобудівна галузь виробництва, яка обслуговувала харчові галузі промисловості паровими машинами та інструментами. Також із розвитком міст та посиленням урбанізації збільшилась потреба у продуктах сільського господарства, а тому потрібно було у короткі терміни удосконалити виробництво. Це відбувалось за рахунок широкого використання техніки та нових інструментів. Можна сказати, що машинобудівництво стало певним містком між індустріальним та традиційним суспільством, а також сприяло модернізації суспільства.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА.

4.1 Внесок підприємництва у розвиток комерційної освіти в Україні

Вивчення розвитку професійної освіти у наш час є дуже актуальним. Так як для більш повного вивчення розвитку промислового підприємництва треба звернути увагу на питання професійної освіти. Розвиток промисловості в державі залежить від багатьох факторів та чинників. Це і наявність достатньої кількості капіталів, наявність ресурсно-технічної бази, інфраструктури тощо. Однак одним із найважливіших аспектів розвитку промисловості є якість освіти, достатня кількість навчальних закладів, які б змогли ефективно задовольняти попит на спеціалістів. Також для стабільного розвитку суспільства, кожен його член повинен володіти знаннями про процеси, які відбуваються у соціально-економічному середовищі, а тому освіта стає важливим чинником для соціально-економічного розвитку країни. Економічний чинник освіти полягає в її впливові на розвиток промислового виробництва, безпосередньо впливає на ефективність праці, сприяє підвищенню продуктивності робітників, а також від стану освіти в державі залежить якість підготовки робітничих кадрів. Також розвиток освіти допомагає підвищити конкурентоспроможність робітників, а більш ефективна праця робітників прискорює темпи економічного зростання, сприяє розвитку промисловості.

У пореформений період доволі сильно загострилася потреба забезпечення ринку праці кваліфікованими робітниками та спеціалістами. Однак підтримка освітніх закладів потребує великих коштів, а тому наприкінці XIX століття розгорнулася широка фінансова підтримка освіти з боку благодійних ініціатив купців та промисловців. Підтримка існуючих закладів освіти, а також сприяння появі нових в підросійській Україні, стала однією з найважливіших напрямків соціокультурної та громадської діяльності купців

та промисловців. Під час проведення індустріалізації та модернізації суспільства України, а також внаслідок проведення реформ, розвитку підприємницької діяльності та міського самоуправління, невпинно зростала кількість освітніх закладів, починаючи від початкових шкіл та гімназій, закінчуючи спеціалізованими фаховими училищами, комерційними училищами, а також вищими навчальними закладами [18,с.85].

Соціально-економічний розвиток України, індустріалізація, урбанізація, поява нових технологій, в тому числі парових пристроїв, залізниць, вимагав більш високого загальноосвітнього рівня населення, новий час вимагав створення низки освітніх закладів, які б змогли випускати спеціалістів, також треба було піклуватися над незаможними учнівськими й студентською прошарками, а також взяття під патронаж культурно-мистецькі заклади та митців. Головним джерелом надходження коштів на всі ці заходи стали добровільні внески промисловців та купців.

Ініціатива підприємців, створення нових благодійних товариств з великими капіталами, сприяли розвиткові всіх ланок системи освіти. Були оформлені громадські організації, які поширювали освіту серед кіл бідних верств населення. Також почали з'являтися професійні навчальні заклади всіх рівнів освіти. Підприємці докладали багато зусиль у сприянні розвитку професійно-технічної й комерційної освіти. В різних містах України, наприкінці 90-х років XIX століття, почали з'являтися у містах просвітницькі товариства, головною ціллю яких стало поширення комерційної освіти [57,с.152]. Також це була головна організаційна форма освіти, за допомогою якої підприємці поширювали на фінансували цей вид освіти. Такі організації, які знаходилися під патронажем купецьких об'єднань, створювали справжню мережу комерційних училищ та торговельних шкіл, а перестали існувати вони лише 1917 році.

Таким чином у нових умовах після ліберальних реформ на території України з'являється великий попит населення на професійну технічну освіту. Під впливом економічних змін та стрімкого розвитку суспільства другої

половини XIX століття розширювалась мережа закладів освіти. Вони були всіх рівнів освіти, починаючи початковими та закінчуючи університетами. На цей час держава не бере активної участі у фінансуванні навчальних закладів, перекладаючи увесь тягар витрат на плечі земств, міських дум, сільських громад, а також на заможних громадян, в тому числі підприємців. Таким чином розгортається широкий громадський рух по підтримці освіти, розвитку професійно-технічної освіти, що оформило нову галузь благодійної діяльності [33,с.166].

З розвитком капіталізму на теренах України, а також із поширенням товарно-грошових відносин, проблеми недостатнього рівня освіти впливали назовні. Від освічених спеціалістів напряду залежав подальший розвиток промисловості. А тому представники підприємництва як ніколи гостро відчували потребу у грамотних спеціалістах, інженерах, освічених робітниках. Так у 1870 році під час Першого промислового з'їзду фабрикантів пролунали рекомендації щодо створення на своїх підприємствах початкових шкіл із технічним нахилом. Також із власними прагматичними цілями, капіталісти активно засновували наприкінці XIX століття на території своїх підприємств народні училища, вечірні класи для пролетарів, проводити недільні читання, а також фінансувати різні професійні навчальні заклади [56,с.34].

Щодо законодавства ,то в Російській імперії не існувало чіткого законодавства щодо обов'язку підприємців створ.вати школи при фабриках та заводах. Це було тільки їхньою ініціативою, мотивованою прагматичною ціллю. Також за підприємцями не закріплювався обов'язок підтримки вже діючих освітніх установ. За законодавчими актами лише закріплювалася рекомендація підприємцям сприяти підвищенню грамотності робітників, які працюють на їх підприємствах. За законами 1882-1884 років за підприємцями закріплювалася вимога, щоб дітям, які не мали свідоцтва про закінчення народних училищ, керівники заводів та фабрик дозволяли дітям відвідувати школу не менше трьох годин щоденно або 18 годин на тиждень [57,с.148].

З середини ХІХ століття, коли вже повним ходом реалізовувались ліберальні реформи, велика кількість купецьких родин та промисловців почали долучатися до громадського життя. В Україні підприємці могли обіймати виборні посади в міських, земських і господарських установах. Також вони становилися почесними членами добродійних організацій, ставали патронами училищ, гімназій, лікарень, притулків. Також розгортаючи громадську діяльність, підприємці становились фундаторами філантропічних, лікувальних та закладів освіти. Таким чином підприємці намагалися створити стабільне соціальне середовище для ефективного ведення бізнесу, а також для розширення власної справи, забезпечити власні підприємства підготовленими робітниками.

Ще одним напрямком громадської благодійності по підтримці освітньої сфери стала допомога бідним студентам та учням. Наприкінці ХІХ століття у містах України, де існували професійні навчальні заклади, почали з'являтися товариства допомоги бідним гімназістам і студентам університетів та інститутів.

Будувались гуртожитки та їдальні для студентів, надавалася грошова підтримка та допомога в різних невідкладних випадках. Окремі меценати вносили плату за навчання замість студентів, благодійницькі організації та найбільш багаті підприємці створювали стипендіальні фонди для студентів. І хоча меценатська діяльність підприємництва не могла задовольнити всіх потреб навчальних закладів, а також не вирішували всіх фінансових проблем які відчували школи та гімназії, однак благодійність та меценатство зіграли свою роль у розвитку та підтримці системи освіти у пореформений час на території України [33,с.165].

Добродійність останньої третини ХІХ століття активно почала поширюватись на культурну та освітню сферу. А тому така громадська діяльність набула специфіки та ознак меценатства. Громадські ініціативи та приватні капітали зіграли свою роль у розвитку культури, мистецтва, літератури, музики, стимулювали більш активну творчу діяльність митців.

Меценатську діяльність яскраво виразила суспільна спрямованість, яка сприяла організації та будівництву приватними особами на свої кошти культурних центрів, освітніх установ. Також колекціонери передавали свої приватні колекції до музеїв та культурних установ, відкривали для публіки свої приватні бібліотеки та надавали матеріальну підтримку талановитій молоді, сприяли розвитку їх творчості тощо.

Сприяння розвитку освіти на території України стала одним із найважливіших сфер підприємницької культурної та громадської діяльності, особливо в останню чверть XIX та на початку XX століття. Потреба держави у кваліфікованих чиновниках поєднувалася з великим попитом у сфері торгівлі та фінансів, промисловості та підприємництва освічених на освічених комерсантів, фінансистів, управлінців, бухгалтерів, інженерів, а також робітників із фаховою освітою. Із поживленням процесу урбанізації почала поступово зростати грамотність міського населення, яка була спричинена появою шкіл для дітей. Також підприємці почали сприймати освіту як важливий атрибут, який підкреслював їх статус та якісно відрізняв їх від інших прошарків міського населення. Таким чином купцями та промисловцями освіта сприймалася як засіб підвищення свого соціального статусу, те ж саме стосувалося їх дітей. Однак наприкінці XIX століття освіта почала сприйматися інакше. Якщо раніше освіта була інструментом для підвищення соціального статусу купців та підприємців, то поступово розширення їх інтелектуальних здібностей, набуття нових знань та навичок у сфері підприємництва виступає на перший план. Як було сказано вище, це стало можливе через попит суспільства, яке почало адаптуватися до нового часу та його вимогам, на освічених спеціалістів.

Важливим чинником розвитку освіти була готовність середніх прошарків міста, особливо підприємці, до набуття освіти, що створило фундамент для прискорених змін у житті міських громад України на початку XX століття. Підготовка освічених кадрів сприймалася як заняття, яке у довгостроковій перспективі повинно було принести великі прибутки. Також

такий вид меценатства містило в собі полярні інтереси. По-перше, це була підприємницька зацікавленість, а по-друге така діяльність сприяла реалізації громадських інтересів підприємництва.

Перші кроки у розвитку комерційної освіти у пореформену добу почали робити купецькі товариства, які були дуже зацікавлені в підготовці фахівців в сфері торгівлі і фінансово-кредитної сфери. Особливо гостро відчувалась проблема нестачі комерсантів та освічених фахівців у торгово-промислових центрах України. В Києві, Харкові, Катеринославі та Одесі ще на початку XIX століття робилися спроби організації комерційної освіти. Однак, в першу чергу, купці переймалися питанням освіти своїх дітей, а не громади загалом. У 1851 році одеське купецтво сприяє відкриттю середнього комерційного навчального закладу, в якому повинні були навчатися купецькі діти та набувати відповідну до їх майбутньої професії освіту. Проте через Кримську війну це клопотання відійшло на другий план, а тому дане питання було вирішене лише через десятиліття. У 1861 році було розроблено та затверджено статут і педагогічні штани Одеського комерційного училища, а у наступному році училище розпочало свою роботу. У статутах училищ, які відкривалися за кошти купецтва, зазначалося це, що позитивно впливало на репутацію меценатів [52,с.256].

Харків перетворився на крупний торгово-промисловий центр України, а тому в місті гостро відчувалась необхідність у кваліфікованих працівниках. У 1868 році місцеве купецьке зібрання вирішило створити освітньо-професійного закладу, яке б обслуговувало дітей купців та промисловців. На думку купців та промисловців Харків мав велике економічне значення для Півдня імперії, а тому необхідність у освітніх установах, щоб не відправляти своїх дітей для навчання до Москви чи Петербурга, щоб не припиняти традицію сімейного підприємництва, бо багато хто з випускників не хотіли потім повертатися додому. Після зібрання місцевого купецтва 28 жовтня 1888 року, було ухвалено рішення про заснування в Харкові комерційного навчального закладу на кошти місцевого купецтва [52,с.257].

Схожа історія заснування була у Першого Київського комерційного училища, який також фінансували місцеві підприємці. 20 листопада 1888 року купецьким зібранням було вирішено почати будівництво комерційного училища в Києві. Хоча училище було підпорядковане міністерству промисловості та торгівлі, однак справу по його фінансуванню перекладалося повністю на підприємців. Це ще раз підтверджує зрілість купецтва та їх розуміння великого значення комерційної освіти. Також це було обумовлено поглибленням конкуренції на ринку праці, попит на фахівців не думав зменшуватись.

Статут училища було затверджено у серпні 1896 року. Навчання у Першому Київському комерційному училищі тривало сім років. В училищі було п'ять загальноосвітніх та два спеціальних класи. Також при гімназії працювали два підготовчих класи. Спочатку освітній заклад працював в орендованому домі, а вже з 1899 року навчання розпочалося у власному, дуже якісно обшарпаному корпусі, який було збудовано за рахунок місцевих торговців та промисловців. Зведення будинку комерційного училища коштувало для купецького товариства та підприємництва 340 тисяч рублів. Серед вкладників виділився Лев Бродський, який пожертвував на будівництво корпусу 115 тисяч рублів [52,с.222].

Київське комерційне училище приймало до своїх лав осіб із всіх верств населення та станів. Однак перевага все ж таки надавалася дітям купців та промисловців, котрі становили не менше третини від загальної кількості учнів. Всього в гімназії навчалось 609 учнів. Випускники гімназії отримували право продовжувати свою освіту у вищому начальному закладі. Також, як і в інших комерційних училищах, фінансування відбувалося за рахунок купецьких товариств. В гімназії існувала система стипендій. Підприємці надавали кошти на навчання для незаможних гімназистів. Особливо відзначився М. Терещенко. Він витратив у 1897 році на стипендії для учнів 30 тисяч рублів. Також у фінансуванні гімназії брав участь іноземний капітал. Однак основна частка меценатів припадала на цукрозаводчиків, тільки на ім'я М.Терещенко

припадало 12 іменних стипендій. Також свою допомогу надавав навіть міністр фінансів С. Вітте [38,с.38].

У 90-х роках XIX століття міністерство фінансів затвердило положення про запровадження нових типів закладів освіти. Цими новими типами освітніх закладів стали початкові комерційні школи та торговельні класи. Таким чином «Положення про комерційні навчальні заклади» стало першим загальноросійським законодавчим актом, який змінив усю систему комерційної освіти в імперії. Якщо раніше кожний навчальний заклад підпорядковувався власному окремому статуту, тепер вони підпорядковувались імперському законодавству напряду. Однак це мало дуже позитивний момент, так як комерційним школам та училищам надавалася невидана свобода по регулюванні освітнього процесу, особливо якщо порівнювати їх з державними освітніми закладами та вузами. Через такі сприятливі умови кількість комерційних шкіл і училищ почала зростати, що було в інтересах підприємців [68.с.73].

Велике значення для розвитку комерційної освіти зіграло Положення про комерційну освіту від 1896 року, яке заохочувало промисловців та купців до створення товариство з просвітництва населення, а також поширення професійної освіти. Такі товариства активно працювали в Києві, Одесі, Харкові. Вони брали на себе зобов'язання фінансування комерційних навчальних закладів. Таким чином вони дуже працювали на повну свою потужність.

Товариства поширення комерційної освіти приваблювали таких великих за статками підприємців, як М. Терещенка, М Дегтерева та інших. Київське товариство активно організовувало й будувало торговельні навчальні заклади. Так М. Терещенко пожертвував 100 тисяч рублів на утримання та функціонування торговельної школи та класів. Також товариство піклувалося й про жіночу освіту. 10 січня 1899 року було відкрито першу комерційну жіночу школу в Російській імперії.

М. Терещенко пожертвував 100 тисяч рублів на утримання школи. Цю акцію меценатства було названо «капіталом імені Пелагеї Георгіївни». Також на будівництво навчального корпусу було надано 50 тисяч рублів. За шість років своєї діяльності, М. Терещенко надав товариству майже 330 тисяч рублів у якості пожертвування [52,с.267].

Отже, у другій половині XIX століття гостро відчувався попит на освічених комерсантів, бухгалтерів, фінансистів тощо, через активний розвиток ринкових відносин, швидких темпів індустріалізації, ускладнення технології виробництва, представники підприємництва усвідомили потребу в грамотних та освічених робітниках. Саме завдяки меценатським капіталам підприємців в Україні з'явилась низка комерційних шкіл, гімназій, вузів Поява спеціалізованих навчальних закладів ще раз демонструвала протікання процесів модернізації суспільства України. Також підприємці об'єднувались у просвітницькі товариства, які були дуже строкатими, так як різні за етнічним походженням підприємці працювали водночас над однією метою – поширенням комерційної освіти.

4.2 Меценатська діяльність підприємництва

У пореформений час, особливо в останню третину XIX століття, через великі зміни в соціально-економічному житті спостерігався підйом благодійності. Благодійницька та меценатська діяльність характеризувалась активізацією соціальної активності та мали різноманітні форми організації і напрями застосування. Також у різних меценатів та благодійників були власні соціальні пріоритети та прагнення. Особливо цей напрямок діяльності торкався підприємців.

Дана проблематика й у наш час залишається дуже актуальною. Вивчаються шляхи походження благодійності, прояви в різних історичних

епохах, яким чином це впливало на систему суспільних відносин, а співвідношення понять «благодійність» та «меценатство» у наш час залишаються дискусійними.

За дослідженням О.М. Доніка у 30-40-х роках ХІХ століття у найбільших містах України функціювала ціла благодійних організацій, зокрема «Київське товариство допомоги бідним», «Одеське жіноче благодійне товариство», «Благодійне товариство в місті Кам'яниці-Подільському», «Харківське благодійне товариство», «Миколаївське благодійне товариство» та інші. Під впливом реформ проведених Олександром ІІ, розпочалися соціально-економічні зміни, завдяки яким почало формуватися нове ставлення влади до добровільних товариств, які були проявом незалежної громадської думки, нової свідомості, яка формувалась у більш заможних верств населення, до яких також відносилися підприємці. Також у цей час шукало свій шлях прагнення до самостійності. В тому числі на активізацію даних процесів вплинула поразка у Кримській війні, яка поставила перед державою і суспільством нове завдання по розвитку та модернізації не тільки промисловості, але і свідомості [33,с.164].

Після проведення ліберальних реформ, суспільство стало на рейки якісних змін. Ліквідація кріпацтва, руйнування пережитків феодалізму, розвиток товарно-грошових відносин, проникнення капіталізму у всі сфери життя людей мали дуже позитивні наслідки, що спричинило величезні зрушення в структурі населення України. Пожвавлення урбанізації призвело до збільшення населення міст. Однак, у кожного історичного процесу є дві сторони однієї монети. Наприклад, процес урбанізації проходив за рахунок селян, через що поглиблювалась соціальна поляризація населення, частина якого мала в своїй власності лише свої робочі руки. Також більша частина селян не була пристосована до умов ринкової економіки, а тому дуже швидко втрачали свої останні кошти.

Велика маса безземельних селян, які проживали за смугою бідності, збільшення кількості безробітних людей стала серйозною економічною та

соціальною проблемою, шляхи вирішення якої шукалися на всіх рівнях: індивідуальному, земському, муніципальному, державному. В таких умовах неспроможності влади забезпечити роботою та достойним життям знедолені прошарки суспільства, коли сфера соціального забезпечення ще була у зародковому стані, доброчинність стала важливим чинником підтримки особливо бідних та знедолених категорій населення і таким чином виступала своєрідним засобом зменшення суспільної напруги.

Також всебічний розвиток суспільства у другій половині XIX століття вимагав більш якісної загальної освіти, створення мережі навчальних закладів із підготовки працівників, інженерів, керівників, комерсантів, банкірів, бухгалтерів та інших спеціалістів, праця яких в умовах капіталістичних відносин цінилася дуже високу, а тому на ці професії був великий попит. А з розвитком промислового виробництва, а також з розвитком тих галузей промисловості, які могли б загрожувати здоров'ю та життю робітників, наприклад вугільна, почали засновуватися установи з охорони здоров'я для забезпечення медичним обслуговуванням робітників. Також у цей час стає популярною підтримка культурно-мистецьких закладів і окремих митців. Суттєвим джерелом фінансування цих сфер суспільного життя були пожертвування купецьких родів, підприємців з числа дворян та купців.

З розвитком капіталістичних відносин з'явилися нові потреби суспільства, що розширило сферу діяльності та завдань благодійності. Саме через це роль благодійності зросла, а тому стала одним із самих доступних видів громадської діяльності. Влада не мала продуманої політики щодо благодійності, також не було єдиної стратегії у заснуванні доброчинних організацій, однак влада визнавала потреби населення, та ті переваги, які надавали приватні пожертвування, так як благодійна активність переносила тягар витрат на допомогу бідним з плеч держави та переносило його на плечі меценатів та благодійників.

Держава намагалася полегшити бюрократичні перешкоди під час затвердження статутів благодійних товариство. Якщо на початку XIX століття

його затверджували височайшим положенням, то за законом 1862 року його затверджував міністр внутрішніх справ. Також держава надавала деякі пільги та переваги підприємцям, які витрачали свої кошти на допомогу найбіднішим та незахищеним верствам населення.

Простір для громадської діяльності дуже сильно розширився із проведенням реформування земства та появою міських органів самоврядування. З появою у 1864 році земств, Прикази громадської опіки, які раніше займалися підтримкою незахищених та бідних громадян, почали поступово зникати. На їх місці створилися нові земські благодійні заклади. Їх діяльність була націлена на ліквідацію жебрацтва, вони підтримували церкви та культурні об'єкти. Вони намагалися виділити окремі напрямки діяльності, такі як медичне обслуговування та освіту, однак земства часто відчували брак коштів, а тому поступово почали обмежувати коло опікуваних людей, чітко окреслили той контингент осіб, які найбільше потребували допомоги. Необхідність індивідуального підходу до малозабезпечених громадян призвела до того, що вони поступово почали відмовлятися від більшості стаціонарних закладів піклування, замінивши їх патронам. Земства залишалися богадільні й будинки для психічно хворих людей, однак, за нестачі коштів, дуже часто вони не могли забезпечити якісної підтримки бідних та хворих людей, а тому дуже часто ці заклади отримували допомогу від купецьких сімей, або від найбільш багатих підприємців [33,с.166].

Отже реформи 1860-1870-х років забезпечили розширення соціальної поля для благодійної діяльності на Україні, сформувало форми благодійництва та завдало вектор цій діяльності. Представники вищих прошарків суспільства сприймали добротинність як норму життя. Купці та промисловці вбачали в цій діяльності свою місію та свій громадянський обов'язок. Головною силою в добротинній діяльності стали земські й міські установи, громадські організації, які могли бути державними, так і приватними. Благодійність стала реакцією громадськості на нові проблеми та недоліки суспільства, а також

одним з методів розв'язання цих проблем. Все це поліпшувало становище соціально незахищених людей.

Головними постачальниками капіталу у благодійну справу були купці та підприємці. Їх вміння правильно розпоряджатися великими капіталами допомагало їм максимально ефективно використовувати кошти на різні сфери благодійності. Саме підприємці та купці, як найбагатші ділові кола, стали тим прошарком населення, який міг би забезпечувати матеріальні передумови для розвитку благодійної справи. Також благодійні організації об'єднували як освічені еліти України, так і підприємців, які направляли свої капітали на розвиток соціальних сфер. Таким чином для підприємців благодійництво було самим доступним видом громадської діяльності. Щодо мотивації підприємців займатися благодійністю, то тут зіткнулись релігійно-моральні поняття підприємців з прагматичними намірами. Щодо першого, то у більшості вітчизняних купців зберігались національні та релігійні традиції, які стали моральним хребтом їх культури та духовності. Також у свідомих підприємців великі капітали асоціювались з відповідальністю, та з іншими моральними поняттями. Також згідно з «духом капіталізму», який дуже впевнено поширювався по Україні, філантропія розглядалась як священна місія. Також благодійна діяльність могла легко стати сімейною традицією, а тому кожен продовжувач роду, за допомогою благодійної діяльності, ще більше славив свій рід, що позитивно впливало на репутацію підприємця, його родини, або фірми [55,с.229].

Щодо прагматизму, то заняття благодійністю несло за собою багато позитивних моментів. Як сказано вище, заняття благодійністю дуже гарно впливає на репутацію підприємця, а тому членство в благодійних організаціях стало одним із засобів досягнення визнання суспільством та владою власного імені та іміджу родини. Навіть у наш час, пожертвування великих коштів слугує гарною рекламою, а також це створює образ відкритого, доброго, дуже чутливого підприємця, що може стати вирішальним моментом у рішенні інвестування капіталів у фірму-благодійницю акціонерами. Також, як і в епоху

Ренесансу, патронаж діячів культури, меценатство у сферу освіти, колекціонування творів мистецтва та ін., мотивувалося бажанням створити образ високого стандарту життя, показуючи свою освіченість та культурність. Можна також сказати, що такі дії з боку підприємців були намаганнями перейняти від придворного світу певний атрибут аристократизму [57,с.147].

До прагматичної мотивації зайняття благодійністю можна віднести вдячність держави, яка високо цінувала благодійників як один із джерел фінансування державних програм. Також держава намагалася стимулювати купців та промисловців більше займатися благодійністю та меценатством, роздаючи їм за суттєві пожертвування звання, чини, посади, а також їх нагороджували орденами, а також вони отримували право вступити до штату Імператорського людинолюбного товариства, Відомства установ імператриці Марії та в інші благодійні об'єднання, спонсором яких виступала Російська імперія. Таким чином підприємці отримали можливість стати державними службовцями.

У період бурхливого розвитку промислового виробництва, коли на терени України почали надходити великі іноземні капітали, почала підвищуватись професійна етика, все більше підприємці переймали у своїх західних конкурентів та колег, а тому починаючи з другої половини XIX століття у підприємців починає формуватися певний психологічний портрет, зі своїми стереотипами, сукупністю моральних правил, які регулювали їх норми поведінки. Саме через це власники великих підприємств все більше починають жертвувати гроші на суспільні потреби, а також на захист здоров'я робітників. Забезпечення своїх робітників всім необхідним для комфортної та безпечної праці стало питанням принципу, а сама участь у добродійній діяльності стала проявом престижної соціальної поведінки. Також промисловці та купці піклувались про освіту своїх підлеглих, а також були зацікавлені у вихованні нового покоління підприємців. Саме тому з кінці XIX століття почали збільшуватись відрахування на навчальні заклади, а також лікарняні заклади.

На початок ХХ століття Київ носив статус найбільшого центру благодійництва та меценатства. Саме в Києві набули найбільшої популярності такі заможні родини, як Терещенки, Бродські, Дегтерьови, Попови, Симиренки, Демидови, відзначився губернатор І.І.Функудей, на честь якого назвали вулицю. Вони за власний кошт підтримували лікарні, гімназії та училища, притулки для бездомних та сиріт, дитячі садки, реставрували церкви та споруджували нові, витрачали великі кошти на спонсорство культурно-мистецьких закладів, які функціонують і в наш час. Особливо відзначилися купці та промисловці українського походження Терещенки та Харитоненки [52,с.5].

Сім'я Терещенків почала свою діяльність у сфері доброчинства з міста, яке було для них справжнім домом – з Глухова. У Глухові за кошти українських землевласників було споруджено будинок ремісничого училища, жіноча і чоловіча гімназії, вчительський інститут, банк. Наприкінці свого життя Артемійович запропонував Глухову гроші на водопровід, але його ініціатива не знайшла підтримки в міській владі, яка вважала, що це зайва розкіш. У пам'ять матері брати Терещенко заснували в 1879 році безкоштовну лікарню святої Єфросинії і записали в статуті свого товариства, що на її утримання буде щорічно відчислятися два відсотки прибутків, а притулку для сиріт, а також дітей бідних жителів Глухова, який був заснований батьком в 1871 році йшло три відсотки. В цілому родина Терещенків пожертвувала Глухову півтора мільйона карбованців, а їхня підприємницька діяльність і добродійність одержали високу оцінку як суспільства, так і державної влади. Їх діяльність можна характеризувати їхнім родинним девізом: «Прагнення до суспільних справ». Але вони не обмежувались лише рідним містом. Сім'я Терещенків зробила великий внесок у розвиток Києва. У 1878 році Миколою Терещенко був зарахований до організації Імператорського людинолюбного товариства. На посаді статського радника він піклувався про Глухівський дитячий притулок, та робив це за власним бажанням [16,с.42].

Першою крупною благодійною справою у Києві для родини Терещенків стало будівництво будівлі Маріїнського дитячого притулку на перетині Паньківської і Микільсько-Ботанічної вулиць. Також Терещенками були збудовані будинки для бідняків Києва та будівлю Рубежівської колонії для малолітніх злочинців. Також Терещенки допомагали людям, які постраждали під час повені в квітні 1877 року. За кошт українських підприємців було збудовано лазарет при Олександрівській лікарні, також гроші були виділені на тимчасове житло потерпілим та їжу для дітей. У 1882 році Микола Артемійович пожертвував Громаді сестер милосердя 40 тис. руб. на придбання садиби і будівництво власних приміщень для проживання сестер милосердя і прийому хворих. Миколі Артемійовичу зобов'язана своїм існуванням 5-та чоловіча гімназія. Питання відкриття навчального закладу на Печорську вперше обговорювалося в 1882 році. Але ще довго не було б вирішене це питання, якби не Терещенко, який пожертвував 100 тис. руб. на будівництво будинку [52,с.257].

Таким чином можна сказати, що на протязі усього XIX століття підприємництво охопило широкий спектр занять, починаючи торгівлею та закінчуючи благодійністю. Будучи просвіченою верствою, купці та підприємці почали думати про забезпечення промисловості, банківської справи та торгівлі кваліфікованими спеціалістами та робітниками. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового про шарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети, та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у влаштуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості. Також заняття доброчинством дуже позитивно впливало на репутацію підприємців та їх

фірм. А так як підприємці були одними з самих заможних прошарків населення, їх капітали допомагали забезпечити матеріальні передумови до розвитку благодійності. Доброчинство стало одним із самих доступних видів громадської діяльності, а саме заняття нею несло за собою дуже позитивні наслідки для підприємця.

Заняття благодійністю стало одним із шляхів здобуття визнання як суспільством, так і державою діяльності тієї, чи іншої родини підприємців. Зі свого боку, держава намагалася мотивувати підприємців займатися благодійністю, так як їхні капітали покривали державні соціальні програми. У свою чергу держава нагороджувала благодійників званнями, чинами, посадами, а також орденами й членствами у дуже почесних благодійних товариствах та організаціях. Для підприємців благодійність стала шляхом до отримання статусу державного службовця.

ВИСНОВКИ

Підприємництво на теренах України має дуже глибоке коріння, яке пов'язане із Запорозькою Січчю. Протягом століть в Україні формувалися засади та традиції підприємницької діяльності. Важливе місце у формуванні підприємницького про шарку та накопичені перших капіталів посідали козацькі зимівники та чумакування. Перевезення вантажів та торгівля посідали провідне місце у розвитку товарно-грошових відносин. Завдяки таким видам комерційної діяльності, низка українських підприємців змогли накопичити великі статки. Серед них можна виділити родити Терещенків, Харитоненків, Яхненків та інших. Також слід сказати, що українське підприємництво формувалося на демократичних засадах вільного ринку, активно розвивалося фермерське землеробство, а козацькі зимівники стали походити на мануфактури. І на відміну від кріпацьких господарств Російської імперії, а бо фільварок Речі Посполитої, у козацьких зимівниках працювали наймані робітники. І якщо зимівники спочатку являли собою сезонний заробіток, то з часом вони почали відігравати рішаючи роль у колонізаційних процесах на Півдні України.

Після приходу російської влади, на теренах України почали поширюватися купецькі гільдії, членство у яких надавало ряд привілеїв та пільг, які торкалися не тільки купця, але й членів його родини, а тому дуже часто купців розглядають як окремий стан. Однак дії російського уряду мали низку й негативних наслідків. Так було ліквідовано Нову Січ, а також почався процес закріпачення українських селян. Також зникли й козацькі зимівники, а власників зимівників було переселено до міст та великих слобод. Таким чином можна говорити про те, що прогресивне фермерське господарство було змінене кріпацькою системою господарювання, що є великим кроком назад.

Окрім торгівлі, купці займалися й ремісницькою справою, що згодом виліється у промисловість. До промислової діяльності долучалися не тільки купці, а й дворяни, а після проведення реформ, до промислової діяльності

могли долучитися всі бажаючі, хто мав для цього достатній капітал. Однак до проведення реформ, за дворянами залишалась велика перевага перед тими ж купцями, так як перші володіли великими земельними наділами, на яких проживали кріпаки – дешева, майже безоплатна робоча сила. Але, вже на початку ліберальних реформ, багато дворянських маєтків потопали у боргах, або не відповідали сучасним вимогам, а тому їх маєтки почали скуповувати купці.

У другій половині XIX століття підприємницький прошарок складався з двох великих груп: дворянства та купецтва. Згодом до них долучились також заможні вільні селяни. У пореформений період дворянство починає модернізувати та переорієнтовувати свої господарства. Також дворянство було вимушено здати свої позиції у суто дворянських галузях виробництва, віддавши на відкуп свої господарства колишнім кріпакам та торговцям. Однак, дуже швидко дворянський стан переорієнтувався, долучившись до промислової діяльності. Одноразово з цим, купецький стан, який повністю законодавчо оформився наприкінці XVIII століття, разом із дворянством почав долучатися до промислової діяльності. Після того, як російський уряд вирішив ліквідувати станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві у 1860-х роках, представники майже всіх суспільних прошарків здобули рівні можливості у підприємницькій діяльності. На той час купецтво було найбільш багатою верствою населення. Вони вкладали свої капітали в найбільш прибуткові галузі економіки. Купці зайняли нішу у харчовій та обробній промисловості, яка була тісно пов'язана із сільським господарством. Вони викупили маєтки дворян, модернізували їх, або створювали на їх основі нові, більш ефективні фабрики та заводи. Поглиблюючись у капіталістичні відносини та промисловість, поняття «купець» стало анахронізмом, таким чином повністю сформувався новий прошарок підприємців – буржуазія.

Із розвитком промислових галузей виробництва, почали з'являтися так звані акціонерні товариства. Їх створення було обумовлено декількома причинами. По-перше, об'єднавшись, у власників промислових об'єктів

збільшувались виробничі потужності, а тому і накопичувати свої капітали стало набагато легше. По-друге, у другій половині XIX століття з'являються нові галузі. Для збереження своїх капіталів, а також для захисту своїх підприємств, власники цих підприємств почали також об'єднуватись в акціонерні товариства. Однак, був мінус, бо чим більше ставало акціонерне товариство, тим більше воно набувало рис монополії. Однак акціонерні товариства важкої промисловості все більше приваблювали іноземний капітал, що дасть потужний імпульс до розвитку металургії, машинобудування, гірничої галузі.

Однак попри реформи, Російська імперія все ще відставала від Європи у технічному плані. Урядом було вирішено долучати до розвитку економіки держави іноземних підприємців та їх капітали. Маючи підприємницьких хист, досвід, технічне оснащення, а також капітал, іноземні підприємці почали займати ключові позиції у важкій промисловості. Місцеві промисловці не мали того досвіду та технічного оснащення, а тому орієнтувалися у більш безпечніші галузі промисловості – харчову та текстильну. Таким чином вони ще більше розв'язували руки для іноземних акціонерів та підприємців. Іноземці вкладали свої капітали, знання, передові технології у розвиток різних галузей виробництва, передавали вітчизняним промисловцям нові моделі управління та дух капіталістичного підприємництва. Вони надали новий імпульс розвитку промислового капіталізму, сприяли реформуванню сфери управління підприємствами, відігравали дуже позитивну роль в індустріалізації, а з нею і модернізації, українського суспільства. Також іноземні інвестиції свідчили про відкритість російської економіки того часом, а сама Російська імперія намагалась увійти у світовий економічний простір.

Співпраця з іноземними підприємцями дало змогу українським промисловцям перейняти досвід та нові технології виробництва, що додатково прискорило набираючий обертів промисловий переворот. Також зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію почав вимагати удосконалення технології виробництва, в чому допомагала машинізація виробництва. Також

на господарствах таких підприємців, як родин Терещенків та Яхненків, активно застосовувалась наймана праця, а також нові машини. Таким чином, після проведення реформ, сільськогосподарські галузі промисловості стали дуже привабливими для капіталовкладень, а тому до неї залучались як дворяни, так і купці. Також з харчової промисловості набирає обертів промисловий переворот. Все більше стали застосовуватись машини при виробництві продукту та обробці сировини. Наприклад, під час виробництва цукру, почали використовувати машини для подрібнення цукрових буряків, преси для добування соку, парові машини для випарювання і згущення цукробурякового соку.

Отже, у пореформений час в українських губерніях починається процес індустріалізації та модернізації суспільства, промислового виробництва, інфраструктури, з'являються нові верстви пролетаріату та буржуазії. Розпочалася урбанізація, почали змінювати свій вигляд міста України, активно почали розвиватись транспортні галузі та інфраструктура.

У пореформений період до промислового виробництва почали залучатись купці, дворяни, а також іноземні підприємці. Купці, завдяки своїм статкам та підприємницькому хисту, почали викуповувати збанкрутілі дворянські маєтки, а також створювати на їх основі нові промислові об'єкти. Із початком «вугільної лихоманки» купці починають активно інвестувати свої капітали у вугільну промисловість Донбасу. Згодом гільдійські купці почали формувати великі акціонерні товариства.

Також у цей час розгортається масове залізничне будівництво, що не тільки розширило ринки збуту та полегшило транспортування сировини та продукції, але і сприяло нарощуванню темпів модернізації виробництва металу, заліза та чавуну, а також технології видобутку вугілля. Також розгортається активно металургійне та машинобудівне виробництво. Можна говорити про те, що завдяки розбудові мережі залізниць та розвитку вугільної промисловості індустріалізація проходила швидкими темпами, а сам регіон вирився у лідери по економічному розвитку. Також із розвитком промислових

центрів набирає обертів урбанізація. Так, наприклад, місто Юзівка стало поступово перетворюватись на велике місто (нинішній Донецьк). Також свій позитивний вплив стала зміна політики уряду щодо підприємництва. З 1856 року закріпилося право на вільне заняття підприємницькою діяльністю для всіх верств населення.

Попит на метал у наслідок залізничного будівництва потягнув за собою розвиток металургії. Великого значення для цієї галузі промисловості почав відігравати іноземний капітал. Іноземці активно долучались до розвитку важкої промисловості на Півдні України. Вони користувалися широкою підтримкою російського уряду, який був дуже зацікавлений у їх знаннях, капіталах та технологіях, що неодноразово відмічав Вітте у своїх докладах. Також іноземців дуже приваблювала дешева сировина та робітнича сила. Велике значення також мала протекціоністська тарифна політика, яку проводив російський уряд, а тому імпортувати машини та метал закордону стало дуже не вигідно.

Також із розвитком сільського господарства, активізувалась машинобудівна галузь виробництва, яка обслуговувала харчові галузі промисловості паровими машинами та інструментами. Також із розвитком міст та посиленням урбанізації збільшилась потреба у продуктах сільського господарства, а тому потрібно було у короткі терміни удосконалити виробництво. Це відбувалось за рахунок широкого використання техніки та нових інструментів.

Із набиранням обертів індустріалізації та модернізації суспільства, у другій половині XIX століття гостро відчувався попит на освічених комерсантів, бухгалтерів, фінансистів тощо, через активний розвиток ринкових відносин, швидких темпів індустріалізації, ускладнення технології виробництва, представники підприємництва усвідомили потребу в грамотних та освічених робітниках. Саме завдяки меценатським капіталам підприємців в Україні з'явилась низка комерційних шкіл, гімназій, вузів. Поява спеціалізованих навчальних закладів ще раз демонструвала протікання

процесів модернізації суспільства України. Також підприємці об'єднувались у просвітницькі товариства, які були дуже строкатими, так як різні за етнічним походженням підприємці працювали водночас над однією метою – поширенням комерційної освіти.

Швидкий розвиток комерційної освіти в кін. ХІХ – поч. ХХ ст. призвів до того, що в Україні комерційних навчальних закладів різних типів налічувалося вже 92. Найбільшою кількістю відповідних закладів виділялися українські міста з розвинутою промисловістю і торгівлею. Так, у Києві їх налічувалося 13, в Одесі – 8, у Харкові – 7, у Катеринославі – 5, в Єлизаветграді – 4. Комерційні училища і торговельні школи конкурували між собою за контингент учнів, пропонували передові програми з їх підготовки, ставши, таким чином, своєрідними центрами комерційної освіти в Україні.

Таким чином можна сказати, що на протязі усього ХІХ століття підприємництво охопило широкий спектр занять, починаючи торгівлею та закінчуючи благодійністю. Будучи просвіченою верствою, купці та підприємці почали думати про забезпечення промисловості, банківської справи та торгівлі кваліфікованими спеціалістами та робітниками. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети, та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у влаштуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Також заняття доброчинством дуже позитивно впливало на репутацію підприємців та їх фірм. А так як підприємці були одними з самих заможних прошарків населення, їх капітали допомагали забезпечити матеріальні передумови до розвитку благодійності. Доброчинство стало одним із самих

доступних видів громадської діяльності, а саме заняття нею несло за собою дуже позитивні наслідки для підприємця.

Заняття благодійністю стало одним із шляхів здобуття визнання як суспільством, так і державою діяльності тієї, чи іншої родини підприємців. Зі свого боку, держава намагалася мотивувати підприємців займатися благодійністю, так як їхні капітали покривали державні соціальні програми. У свою чергу держава нагороджувала благодійників званнями, чинами, посадами, а також орденами й членствами у дуже почесних благодійних товариствах та організаціях. Для підприємців благодійність стала шляхом до отримання статусу державного службовця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Самиренко. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. К., 1896. №52. С.358-377.
URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=6981>
2. Высочайше утвержденное Положение о государственном промысловом налоге. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание (1881-1913). Том 18. №15601
3. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание (1825-1881). Том 38. №39188
4. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1825-1881). Том 40. №41779
5. Езиоранский Л.К. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). Петроград: инж. пут. сообщ. Д.П. Кандауровъ и сынъ, 1914. 969 с. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_006766808/
6. Из всеподданнейшего доклада министра финансов С.Ю.Витте Николаю II. ИСТМАТ: веб-сайт. URL: <http://istmat.info/node/34637> (дата звернення: 12.10.2021).
7. Карапут А.С. Грузооборот Подольской губернии по данным Министерства Торговли и Промышленности. Экономическая жизнь Подолии. Тип. Подольского губернского правления. 1914. № 22. С.22-54 URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/ekonomicheskaya-zhizn-podolii>
8. Кованько С.И. Описание Харьковской губернии. Хозяйственная статистика. Харьков, 1857. 87 с.

9. Корж Н.Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одеса: міська типографія, 1842. 84 с. URL: <https://www.libr.dp.ua/fullkr/index.php?pbp=19>
10. О льготе купечеству города Киева. Полное собрание законов Российской империи. Собрание (1825-1881). Том 10. №7931
11. Список фабрик и заводов России 1910 года: по официальным данным фабричного, податного и горного надзора / сост. редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов». М.: Торговый дом Л. И Э. Метуль и Ко, 1910. 1034 с. URL: <https://www.prilib.ru/item/371006>
12. Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов / сост.С.Раселли. С-Петербург: тип. В.Безобразова, 1879. Т.16 206 с.
- 13.Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / под ред. В.А,Дмитриева-Мамонова. С.-Петербург: Э.Вернь, 1905. Т.1. 1808 с. URL: <https://www.prilib.ru/item/388578>
- 14.Фундуклей И.И. Статистическое описание Киевской губернии. С.-Петербург: министерство внутренних дел, 1852. Т.3. 578 с. URL: <https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-01000-00---off-0adminZz-сo6--00-1----0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11--11-uk-50--20-about---00-3-1-00-0--4--0--0-11-10-0utfZz-8-00&a=d&c=admin-сo6&cl=CL1&d=HASH63444ee88396c56cb138cb>
- 15.Янсон Ю. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867-1868 г.). С-Петербург: типография Н. М. Соковнина. 1869. 83 с.
- 16.Біліченко П. Участь членів родини українських меценатів Терещенко у діяльності громадських просвітницьких організацій у другій половині XIX – на початку XX ст. // зб.наук.пр. Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2014. Вип.3. С.38-44.

17. Богатчук С.С. Українське чумацтво в першій половині ХІХ ст. // Наукові записки. Серія: Історія. 2010. Вип.18. С.34-38.
18. Бондарчук Т.Л. Підприємництво як чинник соціальних трансформацій: історичний досвід ХІХ – початку ХХ ст. // Український соціум. 2017. №1. С.84-96.
19. Водотика Т.С. Іноземне підприємництво міст України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: на прикладі Густава Гартмана. // Історичний архів. Наукові студії: зб.наук.пр. 2013. Вип.10. С.25-30.
20. Водотика Т.С. Міські соціальні фронтити у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Регіональна історія України: зб.наук.ст.. 2015. Вип.9. С.263-276.
21. Водотика Т.С. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина ХІХ = початок ХХ ст.). // Регіональна історія України: зб.наук.ст..2016. Вип.10. С.201-220.
22. Водотика Т.С. Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний збірник. 2015. Вип.18. С.118-127.
23. Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2013. №22. С.14-25.
24. Водотика Т.С. Типологія міст Наддніпрянської України в контексті формування культури підприємництва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Регіональна історія України: зб.наук.ст.. 2014. Вип.8. С.155-168.
25. Водотика Т.С. Формування індустріального підприємництва у містах під російської України на рубежі ХІХ – ХХ ст. // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.. 2014. Вип.12. С.46-51.
26. Гиляровский В.А. Трущобные люди. Рассказы, очерки, репортажи. М.:Полиграфресурсы, 1999. 95 с.

27. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К.: Академія наук УРСР Інститут історії, 1962. 199 с.
28. Гуржій І.О. Гуржій О.І. Купецтво Києва та Київщини XVII-XIX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.
29. Гуржій І.О. Чумацтво як всеукраїнське явище найму робочої сили (друга половина XVII-XVIII ст.) // Гуманітарний вісник. 2014. Вип.5. С.18-33.
30. Довжук І.В. Формування промислового пролетаріату на півдні України у післяреформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2015. №24. С.20-31.
31. Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 2001. №2. С.17-24.
32. Донік О.М. Біржі як інституції соціально-економічної інтеграції та відстоювання інтересів підприємців України (остання третина XIX – початок XX століття). // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.. 2018. № 28. С.37-62.
33. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). // Український історичний журнал. 2005. №4. С.159-177.
34. Донік О.М. Етнічна диференціація і процеси соціально-культурної адаптації підприємців України в пореформену добу. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2012. №20. С.96-112.
35. Донік О.М. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 60 с.
36. Донік О.М. Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860-1870-х рр.. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. №19. С.194-210.
37. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). // Український історичний журнал. 2006. №3. С.16-41.

- 38.Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.). // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2006. №11. С.154-168.
- 39.Донік О.М. Купці-українці Києва в умовах уніфікаційної політики російського уряду (кінець XVIII – середина XIX ст.). // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2020. №30. С.7-27.
- 40.Донік О.М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2010. №17. С.52-69.
- 41.Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки. // Українській історичний журнал. 2007. №5. С.18-41.
- 42.Донік О.М. Просвітницька діяльність родини Терещенків в Україні // Етнічна історія народів Європи: зб.наук.пр. 2000. Вип.4. С. 34-39.
- 43.Донік О.М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2013. №22. С.254-267.
- 44.Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2004. №8. С.86-108.
- 45.Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.// Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2006. №11. С.154-168.
- 46.Донік О.М. Станові та представницькі об'єднання купецтва України наприкінці XIX – на початку XX ст.// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. №16. С.159-172.
- 47.Економічна історія України і світу: підручник. / уклад. Б.Д.Лановик, З.М.Матисякевич, Р.М. Матейко. К: Вікар, 1999. 737 с.

- 48.Жилєнкова І.М. Іноземне землеволодіння на теренах Правобережної України у ХІХ – на початку ХХ ст.. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.. 2011. №19. С.151-160.
- 49.История российского предпринимательства : учебное пособие. / составлено. А.Н. Першиков. Томск: Томский политехнический университет, 1999. 139 с.
- 50.Історія України (в схемах і таблицях) : навчальний посібник. / уклад. Н.П. Ісакова, О.М. Кропивко, Н.І. Паламарчук. К: Аграрна освіта, 2005. 203 с.
- 51.Казьмирчук М.Г. Особливості діяльності корпоративних організацій Київської губернії (1861-1917 рр.). // Сіверщина в історії України. 2011. Вип.4. С.299-305.
- 52.Ковалинский В. Меценаты Киева. К.: Кий, 1998. 522 с.
- 53.Колібабчук Н.К. Історія виникнення і розвитку підприємництва в Україні в ХVІІІ – на початку ХХ ст.. // Часопис цивілістики. 2015. Вип.18. С.199-203.
- 54.Кошуба О.М. Підприємництво в Україні: проблеми і перспективи розвитку. // Економіка та держава. 2015. №6. С.103-106.
- 55.Кудласевич О.М. Вітчизняна традиція гуманістичного виміру підприємницької діяльності: ретроспективний аналіз. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2011. Вип.4. С.227-230.
- 56.Кудласевич О.М. З історії становлення моделі соціальної відповідальності підприємництва у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. // Формування ринкових відносин в Україні. 2011. №5. С.31-35.
- 57.Кудласевич О.М. Роль добродійної діяльності у розвитку системи освіти: вітчизняний досвід другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. // Історія народного господарства та економічної думки України. 2013. Вип.46. С.144-157.

- 58.Куліков В.О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.. // Український історичний журнал. 2014. №3. С.152-167.
- 59.Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 1999. 282 с.
- 60.Лисенко О.В. Роль іноземних інвестицій у розвитку українського суспільства на початку XX ст.. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. №19. С.161-193.
- 61.Молчанов В.Б. Вплив грошової реформи С.Ю.Вітте (1895-1898 рр.) на життєвий рівень населення підросійської України. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. 2011. №19. С.129-150.
- 62.Морозов О.В. Західноєвропейське купецтво в Азово-Чорноморській торгівлі Російської імперії у XVIII ст. (правовий та соціальні аспекти). // Історія торгівлі, податків та мита. 2015. №1. С.95-105.
- 63.Морозов О.В. Українське купецтво Російської імперії в торговельно-митних угодах XVIII – початку XX ст. // Вісник Академії митної служби України. Сер.: Право. 2011. №1. С.25-31.
- 64.Нізова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин – кустар, ремісник, промисловик, кооператор (друга половина XIX – перша чверть XX століття). // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип.17. С.278-306.
- 65.Ніколаєва Т.М. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861-1914 рр.). // Український історичний журнал. 2011. №3. С.95-107.
- 66.Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). Запоріжжя: Дике Поле, 2005. 256 с.
- 67.Полоз К. Технічний переворот у Наддніпрянській Україні в XIX столітті: історіографічний огляд. // Історіографічні дослідження в Україні: зб.наук.пр. 2016. Вип.26. С.335-353.

- 68.Прокопенко С.Л. Передумови розвитку комерційної освіти в Катеринославській губернії на початку ХХ ст.. // Гуманітарний журнал. 2015. № 1-2. С.71–81
- 69.Романюк Н.Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). // Український історичний журнал. 2013. №3. С.113-127.
- 70.Реєнт О.П. Українське ХІХ століття: сучасні проблеми дослідження. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.. 2011. №19. С.6-26.
- 71.Рубан В.С. Меценатська діяльність купецтва у справі відновлення церков Харкова в першій половині ХІХ ст.. // Історія та географія: зб. наук. пр. 2013. Вип. 49. С.137-140.
- 72.Сергієнко Д.В. Меценатська діяльність жіноцтва родини Терещенків (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. №44. С.87-90.
- 73.Сигида Г. Купецьке підприємництво в миловарному виробництві на Півдні України в першій половині ХІХ століття. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т.22. Київ, 2011. С.155-160.
- 74.Синявська Л.І. Діяльність гірничо-видобувних підприємств Сходу і Півдня України у 1914-1916 рр.. // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.. 2014. № 23. С.134-157.
- 75.Сухомлин О.Д., Кочергін І.О. Розвиток Підприємництва у Запорозьких Слободах за часів Нової Січі: перспективи дослідження. // Гуманітарний журнал. 2011. №3-4. С.226-230.
- 76.Тимошенко В. Дворянство Правобережної України пореформеного періоду: до історіографії проблеми. Історико-географічні дослідження в Україні. 2007. №10. С.203-212.
- 77.Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785-1917 рр. Херсон: Олді-Плюс, 2017. 581 с.

- 78.Шаравара Т.О. Дорадянська історіографія фінансових реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.. 2011. №19. С.459-468.
- 79.Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (ХІХ – початок ХХ ст.). К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. 265 с.
- 80.Шевченко В.В. Стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст.// Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2012. №20. С.317-328.
- 81.Шкіра М.В., Шкіра Л.М. До питання вивчення та побутування чумацького промислу в Україні // Питання історії науки і техніки. 2013. №2. С.69-77.
- 82.Щербак А.В. Чумацтво і кооперація в Україні: досвід минулого та сучасність // Історія народного господарства та економічної думки України. 2016. Вип.49. С.154-163.